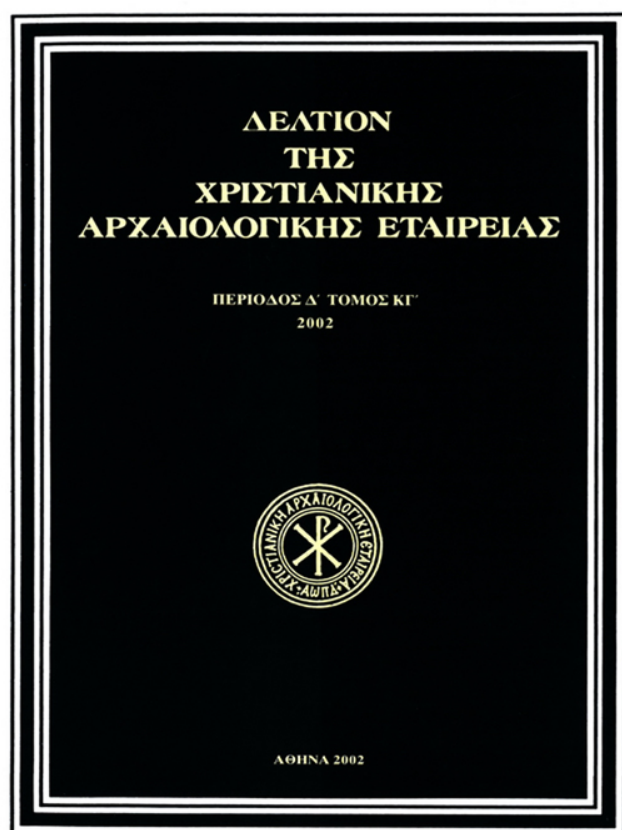

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 23 (2002)

Δελτίον ΧΑΕ 23 (2002), Περίοδος Δ'

Οι Ταξιάρχες στο Ελάφι Καλαμπάκας

Αφροδίτη ΠΑΣΑΛΗ

doi: [10.12681/dchae.356](https://doi.org/10.12681/dchae.356)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΣΑΛΗ Α. (2011). Οι Ταξιάρχες στο Ελάφι Καλαμπάκας. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 23, 255–272. <https://doi.org/10.12681/dchae.356>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Οι Ταξιάρχες στο Ελάφι Καλαμπάκας

Αφροδίτη ΠΑΣΑΛΗ

Τόμος ΚΓ' (2002) • Σελ. 255-272

ΑΘΗΝΑ 2002

ΟΙ ΤΑΞΙΑΡΧΕΣ ΣΤΟ ΕΛΑΦΙ ΚΑΛΑΜΠΑΚΑΣ*

Στόν ὁδικό ἄξονα πού ἐνώνει τήν Καλαμπάκα μέ τήν περιοχή τοῦ Ἀσπροποτάμου στά βόρεια τοῦ νομοῦ Τρικάλων, λίγο πρίν ἀπό τήν Καστανιά, ὑπάρχει διακλάδωση πρὸς τά νότια. Δρόμος καλῆς βατότητας ἀνεβαίνει τήν ἀπότομη βορειοανατολική πλαγιά προβούνων τῆς Πίνδου, πού εἶναι κατάφυτη ἀπό δάση. Σέ ὑψόμετρο 650 μέτρων βρίσκεται τό Ἐλάφι. Συνοικισμός τῆς κοινότητας Ἀμαράντου (Βεντίστας) ἕως τό 1999, ὑπάγεται σήμερα στόν Δήμο Καστανέας¹. Ἡ περιοχή τῆς Πίνδου ἀπό τήν Σαμαρίνα ἕως τόν Ἀσπροπόταμο καί ἀπό τό Μέτσοβο ἕως τά Τρίκαλα περιλαμβάνει βλάχικα χωριά πού κατοικοῦνται ἀπό βλαχόφωνο πληθυσμό. Τό Ἐλάφι ἀνήκει στήν ἐκτεταμένη ομάδα τῶν χωριῶν γύρω στίς πηγές τοῦ Ἀσπροποτάμου, πού κατοικοῦνται ἀπό τοὺς γνωστούς «Βλάχους τοῦ Ἀσπροποτάμου», οἱ ὁποῖοι διακρίνονται ἀπό ἄποψη καταγωγῆς καί διαλέκτου ἀπό τοὺς συγγενεῖς τους πού κατοικοῦν στήν εὐρύτερη περιοχή καί στίς ἐκβολές τοῦ ποταμοῦ². Στήν περιοχή τοῦ Ἀσπροποτάμου καί πρὸς τήν πλευρά τῆς Θεσσαλίας τά κεφαλοχώρια εἶναι τό Μαλακάσι, ἡ Καστανιά καί ἡ Κρανιά³.

Τό Ἐλάφι βρίσκεται σέ ἓνα πλάτωμα στήν ἀπότομη πλαγιά τοῦ ὑψώματος Ἀμαράντου (ἢ Πλακένιου) πού

εἶναι καλυμμένη μέ πυκνά δάση ἀπό πεῦκα, καστανιές, βαλανιδιές καί ἔλατα. Ἡ οἰκονομία τοῦ χωριοῦ παλαιά βασιζόταν στήν κτηνοτροφία καί τήν ὕλοτομία. Σήμερα ὁ σημαντικότερος τομέας τῆς δραστηριότητος τῶν κατοίκων εἶναι ἡ καλλιέργεια μικρῶν ἐκτάσεων στά χαμηλότερα μέρη. Πά τό χωριό δέν ὑπάρχουν ἱστορικά στοιχεῖα πού νά προσδιορίζουν χρονικά τήν ἵδρυσή του, δεδομένου ὅτι κανένας ἀπό τοὺς μελετητές τῆς Θεσσαλίας ἀλλά καί τῶν βλάχων τῆς Πίνδου ἢ οἱ περιηγητές τοῦ 17ου, 18ου, 19ου αἰῶνα δέν ἔχουν ἀσχοληθεῖ ιδιαίτερα. Μερικές σποραδικές ἀναφορές μόνον ἔγιναν μέ ἐπισήμανση τῆς ὑπάρξεώς του μέ τήν παλαιά ὀνομασία του. Πολύ περισσότερο δέν ἀναφέρεται κάποια πληροφορία γιά τήν ὕπαρξη τοῦ ναοῦ ἢ γραπτή μαρτυρία, σχετική μέ τίς συνθῆκες κάτω ἀπό τίς ὁποῖες ἰδρύθηκε καί κτίσθηκε. Ὁ ὄρεινός ὄγκος τῆς Πίνδου φιλοξενεῖ ἓνα μεγάλο ἀριθμό ἐκκλησιαστικῶν μνημείων, πού παρουσιάζουν μεγάλο ἐνδιαφέρον ὅσον ἀφορᾷ τήν ἀρχιτεκτονική καί τόν τοιχογραφικό τους διάκοσμο. Ἐντούτοις, τά περισσότερα παραμένουν ἀκόμη ἄγνωστα στήν ἐπιστήμη, διότι βρίσκονται σέ ἀπομακρυσμένες καί δυσπρόσιτες περιοχές.

Στόν ναό τῶν Ταξιαρχῶν στό Ἐλάφι ἔχουν γίνει ἐλάχι-

* Εὐχαριστῶ θερμῶς τόν Σεβασμώτατο Μητροπολίτη Σταγῶν καί Μετεώρων κκ. Σεραφεῖμ, ὁ ὁποῖος, συμπαραστάτης πάντα στό ἐρευνητικό μου ἔργο, μοῦ ἔδωσε τήν ἄδεια νά μελετήσω τό μνημεῖο.

1. Πά τήν ἐπαρχία Καλαμπάκας, τοὺς δήμους, τίς κοινότητες, ἀλλά καί γιά τίς νέες ὀνομασίες τῶν οἰκισμῶν ἀντλοῦμε πληροφορίες ἀπό τήν μελέτη τοῦ Ἱ. Παπασωτηρίου, *Ἐπαρχία Καλαμπάκας, Ἑκτακτος Ἑκδοσις τῶν Θεσσαλικῶν Χρονικῶν* (1936-39), τῆς Ἱστορικής καί Λαογραφικῆς Ἑταιρείας τῶν Θεσσαλῶν, σ. 177-215, ἀναδημοσίευση στά *Τρικάλινα* 7 (1987), σ. 178-227. Ἡ περιοχή τῆς Καστανιάς Ἀσπροποτάμου γνώρισε μεγάλη ἀκμή κατά τήν τουρκοκρατία χάρις στήν ὕλοτομία καί τήν κτηνοτροφία, ἀλλά καί χάρις στό γεγονός ὅτι βρισκόταν μακριά ἀπό τοὺς Τούρκους πού κατοικοῦσαν στά πεδινά. Πά τόν τέως Δήμο Καστανέας βλ. Παπασωτηρίου, ὁ.π., σ. 203-210.

Πά τόν Ἀσπροπόταμο βλ. Θ. Νημᾶ, *Τά Κάστρα τοῦ Κόζιακα καί τοῦ Ἰταμοῦ στή Δυτική Θεσσαλία, Τρικάλινα* 11 (1990), *Πρακτικά 2ου Συμποσίου Τρικαλινῶν Σπουδῶν (Τρίκαλα 9-11 Νοεμβρίου 1990)*, σ. 240, 257. Πά τόν Ἀσπροπόταμο καί γιά τό χωριό Ἀμάραντο μᾶς δίνει ἐνδιαφέροντες περιγραφές ὁ Δωρόθεος Σχολάριος, Μητροπολίτης Π. Λαρίσης στό ἔργο του *Ἔργα καί Ἡμέραι*, ἐν Ἀθήναις 1877, σ. 109 καί 326-333 ἀντιστοίχως.

2. Οἱ Βλάχοι εἶναι μία ἀπό τίς τέσσερις κύριες ομάδες, ἀπό τίς ὁποῖες προέρχονται οἱ κάτοικοι τοῦ νομοῦ Τρικάλων. Οἱ ἄλλες τρεῖς ομάδες εἶναι οἱ Καραγκούνηδες, οἱ Χασιώτες καί οἱ κοινοὶ ὄρεινοί.

3. A. Wace - M. Thompson, *Οἱ νομάδες τῶν Βαλκανίων. Περιγραφή τῆς ζωῆς καί τῶν ἐθίμων τῶν Βλάχων τῆς βόρειας Πίνδου* (μτφρ. Π. Καραγιώργος), Θεσσαλονίκη 1989, σ. 206.

Εἰκ. 1. Οἱ Ταξιάρχες στό Ἐλάφι Καλαμπάκας. Ἀποψη ἀπό νοτιοανατολικά.

4. Τρ. Παπαζήσης, Πολιτιστικός τουριστικός ὁδηγός Ἐπαρχίας Καλαμπάκας, *Τρικαλινὸ Ἡμερολόγιο* 16 (1997-98), Τρίκαλα 1997, σ. 431-432.

5. Παραδείγματα ναῶν, τῶν ὁποίων τὸ Ἱερό Βῆμα ὑπῆρξε ἀρχικῶς ἀνεξάρτητος ναῖσκος ἀναφέρουμε: τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Μεταμορφώσεως (Μεγάλο Μετέωρο) Μετεώρων, ὅπου τὸ ἀρχαιότερο ἔχει τὸν τύπο τοῦ ἀπλοῦ τετράστυλου σταυροειδοῦς ἐγγεγραμμένου (κτίσμα τοῦ 1388), ἐνῶ στὰ δυτικά προστέθηκαν κυρίως ναὸς καὶ λιτή (1545-1552), Γ. Ἀ. Σωτηρίου, *Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλίας II* καὶ *ΙΔ'* αἰῶνος, *ΕΕΒΣ Θ'* (1932), σ. 394-396 καὶ εἰδικῶς σ. 395, εἰκ. 13· τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Μυρτιάς Τριχωνίδας, ἀρχικῶς ὀρθογώνιο καμαροσκεπές ναῦδριο μὲ προσθήκη τετράστυλου κυρίως ναοῦ καὶ ἀργότερα προσθήκη νάρθηκα καὶ ἐξωνάρθηκα, Ἀ. Ὁρλάνδος, *Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας*, *ΑΒΜΕ Θ'* (1961), σ. 79-82 καὶ εἰδικῶς σ. 80, εἰκ. 7. Ἀ. Παλιούρας, *Βυζαντινὰ μνημεῖα Αἰτωλοακαρνανίας*, Ἀθήνα 1985, σ. 210 καὶ εἰκ. 220· τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους Καλαμάτας, ἀρχικῶς ναὸ τοῦ τύπου τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ (βυζαντ.) μὲ προσθήκη τοῦ 17ου αἰῶνα στὰ δυτικά, Κ. Καλοκύρης, *Βυζαντινὰ ἔκκλησιά τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Θεσσαλονίκη 1973, σ. 27, 28, εἰκ. 1, 2, σ. 29-31. Α. Bon, *Églises byzantines de Kalamata, Actes du VIe CIEB*, II, Παρίσι 1951, σ. 36-41, 49-50, εἰκ. 1· τὸν Ἅγιο Χαράλαμπε Καλαμάτας (ἀρχικῶς βυζαντινὸς ναὸς), Σ. Βογιατζῆς, Ὁ ναὸς τοῦ

στες ἀναφορές⁴. Κανεῖς ὅμως δέν ἀσχολήθηκε ἰδιαίτερα, μολονότι προσφέρει νέα στοιχεῖα στὶς γνώσεις μας γιὰ τοὺς σταυρεπίστεγους καὶ τοὺς τρουλοκάμαρους ναοὺς τῆς Ἑλλάδας.

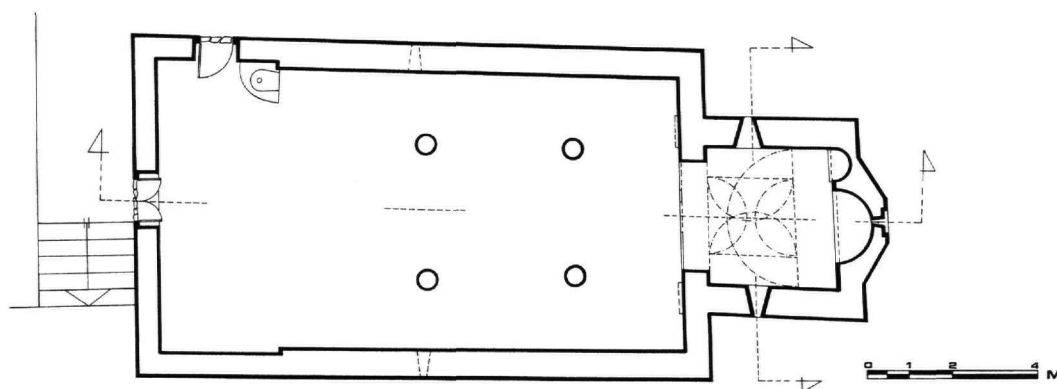
Ὁ ναὸς εἶναι κτισμένος σὲ ἰδιαίτερα προνομιούχο θέση στὸ κέντρο τοῦ χωριοῦ, στὴν νότια πλευρὰ τῆς πλατείας. Εἶναι τοποθετημένος στὸ κέντρο εὐρύχωρης αὐλῆς, ἡ ὁποία κατὰ τὴν βόρεια καὶ τὴν δυτικὴ πλευρὰ εἶναι στρωμένη μὲ πλάκες καὶ περιτοιχισμένη μὲ χαμηλὸ λιθόκτιστο μαντρότοιχο. Στὰ νότια τοῦ ναοῦ ἔχει κτισθεῖ ὁ νεότερος ναὸς τοῦ χωριοῦ. Πέρα ἀπὸ τὴν αὐλὴ πρὸς τὰ ἀνατολικά τοῦ ναοῦ ὑπάρχει ἀπότομη καταφύγεια. Τὸ ἐπίπεδο τῆς αὐλῆς εἶναι ψηλότερο ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς πλατείας. Ἡ ὑψομετρικὴ σύνδεση τοῦ ναοῦ μὲ τὴν πλατεία γίνεται μέσω ἀναβαθμῶν, πράγμα πού συντελεῖ στὴν πλαστικὴ ἔνταξη τοῦ συνόλου.

Περιγραφή τοῦ ναοῦ

Ὁ ναὸς τῶν Ταξιαρχῶν εἶναι μονόκλιτος σταυρεπίστεγος μὲ τρουλοκάμαρα ὑπεράνω τῆς ἐγκάρσιας καμάρας, τοποθετημένη μὲ διεύθυνση ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πρὸς τὰ δυτικά (Εἰκ. 1). Στὰ δυτικά ὑπάρχει προσκολλημένος μεταγενέστερα εὐρύς χώρος, δίκην κυρίως ναοῦ, ἐνῶ ὁ ἀρχικὸς ναῖσκος ἀποτελεῖ σήμερὰ τὸ Ἱερό Βῆμα⁵. Τὸ ἀρχικὸ κτίσμα εἶναι ἐξαιρετικὰ μικρῶν διαστάσεων. Ἄλλοτε ἦταν ἐξωκλήσι πού ἐξυπηρετοῦσε τίς

Ἁγίου Χαράλαμπος Καλαμάτας, *ΔΧΑΕ ΙΣΤ'* (1992), σ. 77-96· τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Παναγίας Ἀντρομπεβίτσας ἔξω ἀπὸ τὴν Μάλτα, τοῦ τύπου τοῦ ἐλευθέρου σταυροῦ, Ρ. Ἐτζέογλου, *ΑΔ* 27 (1972), *Χρονικά*, σ. 305-306. *ΑΔ* 28 (1973), *Χρονικά*, σ. 245-246. Ν. Δρανδάκης, *ΠΑΕ* 1980, σ. 217-218. Ρ. Ἐτζέογλου, Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τῆς Παναγίας Ἀνδρομπεβίτζιας στὴ Μεσσηνιακὴ Μάνη, *Εὐφρόσυνον*, Ἀφιέρωμα στὸν Μανόλη Χατζηδάκη, 1, Ἀθήνα 1991, σ. 160-174 καὶ εἰδικῶς σ. 162, σχέδ. 2 καὶ πίν. 77α, β· τὸν ναὸ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Καλλιθέας, γνωστότερης ὡς Παναγίας Μακρινῆς, Σάμου (προσθήκη τὸ 1765), Κ. Παπαϊωάννου, *Ἐκκλησίες καὶ μοναστήρια τῆς Σάμου*, Ἀθήνα 1997, σ. 29, 130, 131, σχέδ. 34, σ. 132· τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου Μαύρικα Αἰγίνης, Ν. Μουτσόπουλος, *Ἡ Παληὰ χώρα τῆς Αἰγίνης*, Ἀθήνα 1969, σ. 161 κ.έ.· τὸν ναὸ τῆς Bojana, μικρὸ σταυροόσχημο κτίσμα τοῦ 11ου αἰῶνα, πού διαπλατύνθηκε τὸ 1259 μὲ προσθήκη διώροφου ναοῦ-μαυσωλείου, R. Krautheimer, *Παλααιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονικὴ* (μτφρ. Φ. Μαλούχου-Τουφάνου), Ἀθήνα 1991, σ. 626 σημ. 7. Α. Grabar, *L'église de Boiane*, Σόφια 1924· τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Thaddei Vank (Ἁγίου Θαδδαίου) στὸ περσικὸ Ἄζεμπαιτζάν (17ος αἰ.). Τὴν πληροφορία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ ναοῦ ὀφείλω στὸν καθηγητὴ Γ. Δημητρεοκάλλη. Τὸν εὐχαριστῶ θερμῶς.

Εικ. 2. Οί Ταξιαρχες στο Έλαφι Καλαμπάκας. Κάτοψη.

λατρευτικές ανάγκες των διερχόμενων ποιμένων και ύλοτόμων. Με την μόνιμη εγκατάσταση αυτών σε κάποια χρονική στιγμή και την δημιουργία του οικισμού γύρω από τον ναΐσκο, λόγοι λειτουργικοί οδήγησαν στην κατά τό δυνατόν αύξηση του διατιθέμενου χώρου. Τό αποτέλεσμα ήταν ή προσθήκη ενός χώρου δυσανάλογα μεγάλου σε σχέση μέ τον αρχικό ναό⁶.

Ο ναΐσκος βρίσκεται σε θεσσαλικό έδαφος, στο όποιο οί σταυρεπίστεγοι ναοί είναι ελάχιστοι. Τόσο όμως αυτός, όσο και ο σταυρεπίστεγος ναΐσκος του Αγίου Γεωργίου στον Κλεινοβό, χωριό σε μικρή απόσταση από τό Έλαφι, εντάσσεται στην σειρά των μεταβυζαντινών σταυρεπίστεγων ναών της Ήπειρου⁷ και της Βορείου Ήπειρου.

Ο αρχικός ναός έχει μέσες εξωτερικές διαστάσεις 4,75 μ. πλάτος και 4,25 μ. μήκος, χωρίς την κόγχη του Ίεροῦ (Εικ. 2). Στην ανατολική πλευρά προσκολλάται ή κόγχη του Ίεροῦ Βήματος, ή όποία είναι έσωτερικώς ήμικυκλική μέ διάμετρο 1,70 μ. και έξωτερικώς τριπλευρη μέ ελαφρώς άνισες τίς πλευρές από 1,10 έως 1,20 μ. Στην χάραξη επισημαίνεται κάποια έλλειψη ακρίβειας, έφ' όσον ή κάτοψη παρουσιάζει απόκλιση από την κανονικότητα, μολοντί τό έδαφος είναι τελείως επίπεδο στο σημείο πού κτίσθηκε ο ναός και δέν δημιουργεί προβλήματα. Η κόγχη έχει του περιγράμματος της κατό-

ψεως κατά 0,60 μ. Η ανατολική πλευρά του ναού έδράζεται σε ύποτυπώδες λιθόκτιστο κρηπίδωμα πού ύψώνεται λίγα εκατοστά από την στάθμη του εδάφους, προέχει ελάχιστα της ανωδομής και ακολουθεί τό περίγραμμα της κατόψεως.

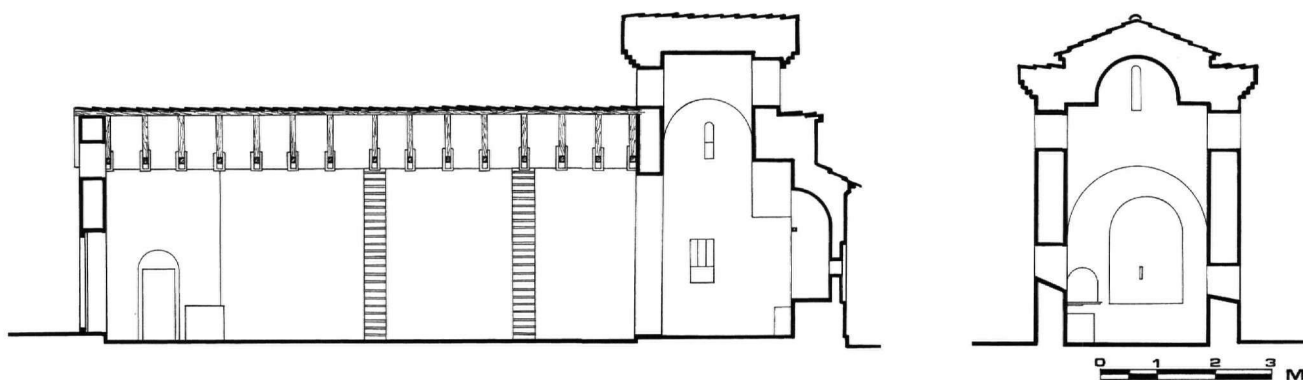
Τό κογχάριο της προθέσεως είναι ήμικυκλικό και έγγράφεται στο πάχος του ανατολικού τοίχου (Εικ. 2). Κόγχη διακονικού δέν ύπάρχει⁸. Η κόγχη του Ίεροῦ είναι τοποθετημένη 0,15 μ. πρὸς νότον, εκκεντρα πρὸς τόν κύριο χώρο του ναού και έχει κτιστή συμπαγή ποδιά έως ύψος 0,90 μ. από τό δάπεδο. Τό σημερινό Ίερό χωρίζεται από τόν κυρίως ναό μέ τοίχο πού άλλοτε ήταν ο έξωτερικός (δυτικός) τοίχος του αρχικού ναυδρίου. Ο τοίχος αυτός παρουσιάζει μιά ενδιαφέρουσα τεχνική λεπτομέρεια: εμφάνίζει εύρύ άνοιγμα πού γεφυρώνεται μέ τόξο πλάτους 2,50 μ., ή κλείδα του όποιου φθάνει σε ύψος 3,70 μ. από τό δάπεδο⁹. Τό άνοιγμα αυτό φράσσεται σήμερα από κακότεχνο ξύλινο τέμπλο, στο όποιο διαμορφώνεται ή Ώραιά Πύλη και ή είσοδος στην πρόθεση. Η Ώραιά Πύλη είναι τοποθετημένη σε αντιστοιχία μέ τόν άξονα του ναού, όχι όμως και της άψίδας του Ίεροῦ Βήματος. Μπροστά από την κόγχη του Ίεροῦ ύπάρχει ελεύθερα τοποθετημένη κτιστή συμπαγής άγία Τράπεζα, διατομής 0,85x0,80 μ. και ύψους 0,80 μ. Τό δάπεδο του ναυδρίου βρίσκεται στην ίδια

6. Την πληροφορία για την ύπαρξη του ναΐσκου πρὸ της δημιουργίας του οικισμού μού έδωσε ο αίδεσ. π. Δημ. Βούλγαρης, ιερέας στο Έλαφι. Η παράδοση άναφέρει ότι τό έξωκλήσι των Ταξιαρχών συντηρούσαν οί διερχόμενοι ποιμένες και ύλοτόμοι.

7. Πά τούς σταυρεπίστεγους ναούς της Ήπειρου βλ. Α. Πασαλή, 'Ο σταυρεπίστεγος ναός του Αγίου Γεωργίου στον Κλεινοβό Καλαμπάκας, *Βυζαντινά* 18 (1995-1996), σ. 408 και σημ. 15.

8. Σέ μνημεία μικρής κλίμακας τόν 17ο αιώνα στην Ήπειρο ή κόγχη του διακονικού άπουσιάζει, βλ. Κ. Οικονόμου, 'Ο σταυρεπίστεγος ναός της Κοιμήσεως Θεοτόκου στο Σταυροδρόμι Ήπειρου, *Έκκλησιές* 5, 1998, σ. 181.

9. Εύρύ άνοιγμα στον δυτικό τοίχο θα συναντήσουμε στον ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Σταυροδρόμι της Ήπειρου, Οικονόμου, ό.π., σ. 181, εικ. 3.

Εικ. 3-4. Οἱ Ταξiάρχες στό Ἐλάφι Καλαμπάκας. Τομή κατά πλάτος καί ἐγκάρσια.

στάθμη μέ ἐκείνη τοῦ φυσικοῦ ἐδάφους, 0,10 μ. ψηλότερα ἀπό τήν στάθμη τοῦ δαπέδου τοῦ νεότερου κτίσματος. Διατηρεῖται ἡ παλαιά ἐπίστρωση μέ χονδρολαξευμένους λίθους πού ἔχουν ἀκανόνιστο σχῆμα.

Ὁ τρόπος στεγάσεως τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, πού φαίνεται τόσο ἀπλός σέ κάτοψη, εἶναι ἐνδιαφέρων γιά τήν πρωτοτυπία του. Ἡ κάλυψη γίνεται μέ διαμήκη ἡμικυλινδρική καμάρα μικροῦ μήκους πού φέρεται ἀπό τούς πλάγιους τοίχους καί διακόπτεται ἀπό τήν ἐγκάρσια, ὅπως συμβαίνει στούς σταυρεπίστεγους, στούς ὁποίους ἀνήκει ὁ ἐξεταζόμενος ναός. Ἡ κατά μήκος καμάρα ἔχει κατά τό ἀνατολικό της τμήμα πλάτος 3,20 μ. (ὅσο τό ἐσωτερικό πλάτος τοῦ ναοῦ), μήκος 0,90 καί ὕψος κλείδας 4,03 μ., καί κατά τό δυτικό, πλάτος 2,55, μήκος 0,65 καί ὕψος κλείδας 3,70 μ. Τό δυτικό τμήμα τοῦ κατά μήκος ἡμικυλίνδρου, τό ὁποῖο στήν οὐσία ἐκφυλίζεται σέ τόξο, ἀντιστοιχεῖ-ἀνοίγεται ἐπάνω στόν δυτικό τοῖχο τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ. Ἡ ἐγκάρσια καμάρα ἔχει πλάτος 2 καί ὕψος κλείδας 5,45 μ. Δέν παραμένει ἄθλαστη, ἀλλά διακόπτεται καί αὐτή ἀκριβῶς ἐπάνω ἀπό τήν διασταύρωσή της μέ τήν κατά μήκος καμάρα. Στό σημεῖο αὐτό ὑψώνεται τρουλοκαμάρα ἀπό τά ἀνατολικά πρὸς τά δυτικά. Ἐχει πλάτος 1,80, μήκος 2,05 μ. καί ἡ κλείδα της φθάνει σέ ὕψος 6,53 μ. ἀπό τό δάπεδο (Εἰκ. 3-4). Ἡ τρουλοκαμάρα δέν εἶναι παρὰ τροῦλος μέ ὀρθογώνιο τύμπανο πού καλύπτεται μέ καμάρα πού βαίνει κατά μήκος. Ἡ στήριξη τῆς τρουλοκαμάρας ἐπάνω στήν ἐγκάρσια καμάρα γίνεται, ἀντιθέτως μέ ὅ,τι ἐπικρατεῖ συνήθως στούς τρούλους, χωρίς τήν παρεμβολή σφαιρικών τριγώνων, πού εἶναι ἐντελῶς περιττά πλέον λόγω τοῦ ὀρθογωνικοῦ σχήματος πού ἔχει ἡ βάση τῆς τρουλοκαμάρας, καί προσαρμόζεται εὐκολα χωρίς τρίγωνα στόν ὑποκείμενο, ἐπίσης ὀρθογωνικοῦ σχήματος, ἐλεύθερο χώρο. Ἐτσι ἐπιλύεται τό εἰδικό στατικό πρόβλημα τῆς ἀντιστηρίξεως τῆς τρουλοκαμάρας, καθὼς τά φορ-

τία της μεταφέρονται στά τόξα μετώπου τῆς κατά μήκος καί τῆς ἐγκάρσιας καμάρας καί στό τόξο πού γεφυρώνει τό εὐρύ ἀνοιγμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου καί ἀπό ἐκεῖ στούς περιμετρικούς τοίχους.

Ἡ ἀψίδα τοῦ Ἱεροῦ Βήματος ἔχει δική της ἀνεξάρτητη κάλυψη χαμηλότερα.

Στά δυτικά τοῦ ναυδρίου ἔχει προσκολληθεῖ εὐρύχωρος κιονοστήρικτος ξυλόστεγος χώρος μέ πλάτος μεγαλύτερο τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ, πού χρησιμεύει σήμερα ὡς κυρίως ναός. Ἐχει μέσες ἐξωτερικές διαστάσεις 8×12,90 καί ὕψος 5,30 μ. ἕως τόν κορφή τῆς στέγης. Παρουσιάζει τά χαρακτηριστικά τῶν ξυλόστεγων δρομικῶν κτισμάτων, ἐκτός ἀπό τήν διαμόρφωση τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, πού ἐδῶ ἀπουσιάζει, καί στήν θέση τοῦ ἀνοίγεται ὁ χώρος τοῦ παλαιότερου ναυδρίου, τοῦ ὁποίου ἔχει ἀφαιρεθεῖ ὁ δυτικός τοίχος.

Στό ἐσωτερικό ὑπάρχουν δύο κιονοστοιχίες μέ δύο κίονες διαμέτρου 0,50 μ. ἡ καθεμιά (Εἰκ. 5). Τό νότιο ζεῦγος κίωνων εἶναι μονολιθικοί, ἐνῶ τό βόρειο διαμορφώνονται μέ λαξευτούς, πώρινους σφονδύλους. Οἱ κίονες εἶναι ἐπιχρισμένοι καί τοποθετημένοι ἀπ' εὐθείας στό ἔδαφος, χωρίς τήν παρεμβολή βάσεως. Ὑποβαστάζουν τά ζευκτά χωρίς τήν μεσολάβηση κιονοκράνων. Ὁ χώρος καλύπτεται μέ ξύλινη δίριχτη στέγη, ἡ ὁποία ἔχει ἐμφανῆ τά ζευκτά της στό ἐσωτερικό. Τό πέτωμα πατᾶ στά ζευκτά μέ τήν παρεμβολή τεγίδων μικρῆς διατομῆς. Στό δυτικό τμήμα τοῦ βόρειου τοίχου ὑπάρχει χωνευτήρι πού διαμορφώνεται σέ ἀπελέκτο κομμάτι φυσικοῦ βράχου. Τό δάπεδο εἶναι ἐπιστρωμένο μέ ἄοπλο σκυρόδεμα.

Ἡ στέγη εἶναι ἀπό τά πιό γραφικά στοιχεῖα τοῦ μνημεῖου. Ἀκολουθεῖ σέ ἀντιστοιχία τήν διάταξη τῶν θόλων στό ἐσωτερικό. Δικλινεῖς στέγες καλύπτουν τόν κατά μήκος ἡμικυλίνδρο καί τούς θόλους τῆς ἐγκάρσιας καμάρας καί τῆς τρουλοκαμάρας καί καταλήγουν σέ ἀε-

Εικ. 5. Οί Ταξιάρχες στο Έλάφι Καλαμπάκας. Τό έσωτερικό του σημερινού κυρίως ναού.

τώματα (Εικ. 6). Τό δυτικό τμήμα της διαμήκους καμάρας του αρχικού ναού, τό όποιο έχει έκφυλισθει σέ τόξο υπεράνω του δυτικού τοίχου, καλύπτεται μέ δίριχτη στέγη πού επεκτείνεται καλύπτοντας καί τό νεότερο κτίσμα. Ή δίριχτη στέγη στό τμήμα αυτό είναι ένιαία καί καταλήγει δυτικά σέ άέτωμα χωρίς τήν γνωστή απότμηση (Εικ. 7). Ή επικάλυψη των στεγών γίνεται μέ νεότερα, ρωμαϊκού τύπου κεραμίδια πού αντικατέστησαν τήν αρχική κεράμωση.

Τά παράθυρα του αρχικού ναού είναι λίγα καί μικρά.

Εικ. 6-7. Οί Ταξιάρχες στο Έλάφι Καλαμπάκας. Ή διάρθρωση των στεγών του αρχικού ναού από νοτιοανατολικά καί από βορειοδυτικά αντίστοιχως.

Πρόκειται γιά τοξωτές φωτοσχισμές πού διατάσσονται σέ τρεις καθ' ύψος ζώνες: στά τύμπανα της τρουλοκαμάρας, στά τύμπανα της εγκάρσιας καμάρας καί στήν κόγχη του Ίεροῦ Βήματος. Τά παράθυρα στά τύμπανα της εγκάρσιας καμάρας σήμερα είναι κλεισμένα, μάλλον γιά λόγους κλιματολογικούς. Μεταγενέστερη είναι ή διάνοιξη, στήν κάτω ζώνη, στον βόρειο καί στον νότιο τοίχο, δύο μεγαλύτερων παραθύρων μέ εὐθύγραμμα ανώφλια, πού διευρύνονται πρὸς τά μέσα καί έχουν έντονα κεκλιμένη τήν ποδιά πρὸς τό έσωτερικό. Ἀνάλογη κατασκευαστική λεπτομέρεια διευρύνσεως υπάρχει καί στά παράθυρα των τυμπάνων της εγκάρσιας καμάρας. Στο κέντρο της κόγχης του Ίεροῦ ανοίγεται στενό, μονόλοβο παράθυρο, πλάτους μόλις 0,08 μ. έσωτερικῶς, πού διευρύνεται πρὸς τά έξω.

Τό νεότερο κτίσμα έχει μόνον τρία σχισμοειδή παράθυρα, ανά ένα στον βόρειο, νότιο καί δυτικό τοίχο ψηλά, πού διευρύνονται πρὸς τά μέσα. Ὁ χώρος είναι σχεδόν σκοτεινός, λόγω περιορισμένου αριθμοῦ καί επιφάνειας ανοιγμάτων. Αυτό συμβαίνει προφανῶς γιά λόγους άμυνας, ασφάλειας καί προστασίας από τίς δυσμενείς καιρικές συνθήκες τόν χειμώνα.

Ή πρόσβαση στον αρχικό ναό γινόταν από τό ευρύχωρο άνοιγμα της δυτικής πλευράς πού κλείνεται σήμερα μέ τό σανιδωτό τέμπλο. Σήμερα ή είσοδος στον ναό γίνεται από δύο χαμηλές θύρες, τήν κεντρική στον δυτικό τοίχο, τοποθετημένη άξονικά, καί μία δευτερεύουσα στον βόρειο τοίχο, τοποθετημένη άσύμμετρα πρὸς τήν

δυτική πλευρά του κτίσματος. Καί οι δύο θύρες στεροῦνται τοῦ συνηθισμένου γιά τήν ἐποχή ἀνακουφιστικοῦ ἀψιδώματος ψηλότερα. Τά θυρόφυλλα ἀπό χονδροκομμένα, δρύινα, καρφωτά σανίδια εἶναι ἀποτελεσμα νεότερων ἐπεμβάσεων.

Οἰκοδομική τεχνική

Οἱ τοῖχοι τοῦ κτίσματος ἔχουν πάχος 0,65-0,75 μ. καί εἶναι κατασκευασμένοι ἀπό ἀργούς λίθους πού ἔχουν ὑποστῇ κάποια σχετική ἐπεξεργασία καί συνδέονται μεταξύ τους μέ κονίαμα. Ἡ τοιχοποιία τῆς ἀνατολικῆς ὀψευς εἶναι περισσότερο ἐπιμελημένη. Κατασκευάζεται κατὰ ὀριζόντιες μέν, ἀλλ' ἀνισοῦψεῖς στρώσεις ἀπό χονδρολαξευμένους πωρολίθους, στρογγυλεμένους στίς γωνίες¹⁰. Στήν δόμηση γίνεται εὐρεία χρήση ντόπιου μαλακοῦ πωρολίθου. Λόγω τῆς ὕψους τοῦ οἰκοδομικοῦ ὕλικου οἱ ἐπιφάνειες στούς τοίχους ἐμφανίζονται ἀδρές, χωρίς καθόλου διακοσμητικά στοιχεῖα κατὰ τά κατώτερα μέρη. Στόν ναό σημειώνεται ἀπουσία κοσμητή. Μεγαλύτερη ἐπιμέλεια στήν δόμηση παρουσιάζουν τά πλαίσια τῶν θυρῶν. Τά ἡμικυκλικά λίθινα ἀνώφλια δέν προχωροῦν σέ ὅλο τό πάχος τοῦ τοίχου. Τό ἐσωτερικό τμήμα τῶν θυρωμάτων, πού εἶναι καί τό μεγαλύτερο, γεφυρώνεται μέ ὀριζόντιο ξύλινο ἀνώφλι. Οἱ σταθμοί τῆς δυτικῆς θύρας εἶναι ἀπό τοιχοποιία καί ἐπάνω τους στηρίζεται τό τοξωτό ὑπέρθυρο πού ἀποτελεῖται ἀπό πολλούς, μικρούς, λαξευτούς, πώρινους θολίτες. Οἱ σταθμοί τῆς βόρειας θύρας εἶναι κατασκευασμένοι ἀπό εὐμεγέθεις, ὀρθογωνισμένους, λαξευτούς πωρολίθους, τοποθετημένους κατακορύφως, στούς ὁποίους βαίνει τό τοξωτό ὑπέρθυρο. Τό ὑπέρθυρο εἶναι κατασκευασμένο ἀπό τέσσερις λαξευτούς, πώρινους θολίτες σέ ὑποχώρηση, ὥστε στήν ὄψη νά διαμορφώνεται τοξωτή βάθυνση. Τόξο ἀπό πλακοειδεῖς λίθους, συνεπίπεδο τῆς τοιχοποιίας, περιβάλλει τό ὑπέρθυρο, φθάνοντας ἕως τίς γενέσεις του. Τά τοξύλλια τῶν λοβῶν τῶν φωτοσχισμῶν εἶναι σκαλισμένα στόν μαλακό πωρολίθο. Τό γεῖσο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἶναι λίθινο λοξότμητο. Τό γεῖσο κάτω ἀπό τήν στέγη τοῦ κατὰ μήκος ἡμικυλίνδρου στήν ἀνατολική ὀψη εἶναι ἀπλό, λίθινο, ἀπό μία σειρά πλακοειδῶν λίθων. Τά γεῖσα τοῦ ἐγκάρσιου κλίτους καί τῆς τρουλοκαμάρας διαμορφώνονται μέ πλίνθινες ταινίες σέ πέντε σειρές, τοποθετημένες

ἐκφορικά –δύο σειρές ὀδοντωτῶν ταινιῶν πού περιβάλλονται ἀπό κανονικές ἀπλές σειρές πλίνθων. Στό νεότερο κτίριο δέν σώζονται τά ἀρχικά στοιχεῖα ἐπιστέψεως τῶν τοίχων. Ἐδῶ ὑπάρχει σενάζ ἀπό ὀπλισμένο σκυρόδεμα πού προεξέχει κατὰ 0,10 μ. καί κατασκευάστηκε κατὰ τήν τελευταία ἐπισκευή τοῦ κτιρίου.

Ὁ τρόπος κατασκευῆς καί τά ὕλικά δομῆς πού χρησιμοποιήθηκαν στούς θόλους δέν εἶναι δυνατόν νά ἐξετασθοῦν, ἐφ' ὅσον τό ἐσωτερικό εἶναι καλυμμένο ἀπό τοιχογραφίες. Τά κατώτερα μέρη τῶν τοίχων τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ εἶναι ἐπιχρισμένα, ὅπως ἐπιχρισμένοι σέ ὅλο τό ὕψος τους ἐσωτερικῶς εἶναι καί οἱ τοῖχοι τοῦ νεότερου κτιρίου.

Στίς ὀψεις τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ δέν διακρίνεται χρήση ξυλοδέσμων. Φαίνεται ὅτι εἶναι τοποθετημένοι στό πάχος τῆς τοιχοποιίας γιά λόγους αἰσθητικούς καί λόγους προστασίας. Ἐμφανεῖς ξυλόδεσμοι ὑπάρχουν σέ τέσσερις καθ' ὕψος στάθμες στούς ἐπιμήκεις τοίχους τοῦ νεότερου κτιρίου ἀνά 0,60 μ., ἀρχίζοντας ἀπό ὕψος 1,40 μ. ἀπό τό ἔδαφος, τοποθετημένοι λίγο πιό μέσα ἀπό τό πρόσωπο τῆς τοιχοποιίας, προφανῶς γιά νά προστατεύονται ἀπό τά νερά τῆς βροχῆς. Ἡ ὑπαρξη ἐμφανῶν ξυλοδέσμων στό νεότερο κτίριο ἀποδεικνύει τήν προχειρότητα τῆς κατασκευῆς, ἐνῶ στό ἀρχικό κτίσμα ἡ πιό προσεγμένη κατασκευή δέν ἐπέτρεψε τήν ἐξωτερική προβολή τους. Στό ἐσωτερικό διατηρεῖται μόνον ὁ ξύλινος ἐλκυστήρας πού ἐνισχύει τίς γενέσεις τοῦ τεταρτοσφαιρίου καλύψεως τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος. Ἡ ἀπουσία ἐλκυστήρων στίς γενέσεις τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων καί τῶν τόξων δέν ἔχει δημιουργήσει στατικό πρόβλημα.

Ἡ χρήση τοῦ πωρολίθου ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι εἶναι ἐλαφρό ὕλικό, γιά μικρότερη ἐπιβάρυνση ἀπό τά τόξα, τά τύμπανα καί τοὺς θόλους, καί εὐκόλο στήν κατεργασία. Σέ αὐτό ὀφείλεται ἡ ἀντοχή στά φορτία καί στίς ὠθήσεις τῆς θολωτῆς ἐπικαλύψεως, μολονότι τό πάχος τῶν τοίχων δέν εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλο. Τό ξύλο ἔχει περιορισμένη ἐφαρμογή στά ὑπέρθυρα, στά ζευκτά τῆς στέγης τοῦ νεότερου κτίσματος καί μέ μορφή ξυλοδέσμων.

Ἐπισημαίνεται μία ἰδιαίτερη κατασκευαστική λεπτομέρεια στόν ἀνατολικό τοῖχο τοῦ νεότερου κτίσματος, ἐξωτερικῶς, στό βόρειο μέτωπο, κάτω ἀπό τό τύμπανο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας: σέ ὕψος 3 μ. περίπου ἀπό τό ἔδαφος διακρίνονται πλακοειδεῖς λίθοι πακτωμένοι σέ

10. Πρβλ. τήν κοσμική ἀρχιτεκτονική ἐποχῆς τῆς τουρκοκρατίας, ὅπου ἡ κύρια ὄψη τῶν ἀρχοντικῶν κτίζεται μέ ὀρθογωνισμένους

λίθους σέ ὀριζόντιες, ἀνισοῦψεῖς στρώσεις, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιπες ὀψεις κτίζονται μέ ἀργολιθοδομή.

μία λοξή, εὐθεία γραμμή κατά τό ἐκφορικό σύστημα, δημιουργώντας ἓνα γέισο πού προστατεύει τόν τοῖχο, ἀπομακρύνοντας τά νερά τῆς βροχῆς. Εἶναι μιά κατασκευή συνηθισμένη στά χρόνια τῆς τουρκοκρατίας¹¹.

Στόν δυτικό τοῖχο τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ ἐξωτερικῶς ὑπάρχουν δύο λίθινα, λοξότμητα ὑφαψίδια ἐκατέρωθεν τοῦ ἀνοίγματος. Οἱ πιθανότητες γιά ὑπαρξή παλαιότερα ὑποστέγου ἢ προθαλάμου εἶναι ἐλάχιστες, διότι τά ὑφαψίδια προεξέχουν μόνον λίγα ἑκατοστά ἀπό τό πρόσωπο τῆς τοιχοποιίας καί βρίσκονται σέ μικρό ὕψος ἀπό τό δάπεδο.

Προσφάτως ἡ 7ῃ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων προέβη σέ στερεωτικές ἐργασίες. Ἐπισκεύασε τίς ρωγμές, ἐνίσχυσε καί στερέωσε θόλους καί τόξα, κατασκεύασε σενάζ, καθαίρεσε τά ἐπιχρίσματα στίς ὀψεις, ἀρμολόγησε τοὺς τοίχους, ἀνακατασκεύασε τήν ξύλινη στέγη καί ἀντικατέστησε τήν παλαιά ἐπικάλυψη μέ νεότερα κεραμίδια. Ἔτσι σήμερα τό μνημεῖο βρίσκεται σέ πολύ καλή κατάσταση ἀπό ἀποψη στατικῆς ἐπάρκειας. Στό κτίριο σήμερα δέν παρατηρεῖται ἀρμός σέ κανένα σημεῖο τῶν τοίχων. Αὐτή ἡ ἀπουσία ἀρμοῦ δέν σημαίνει ταυτόχρονη κατασκευή τῶν χώρων. Δέν ὑπάρχει καμιά ἀμφιβολία ὅτι ὁ ναός ἔχει δύο οἰκοδομικές φάσεις –τοῦ ἀρχικοῦ ναυδρίου καί τῆς προσθήκης τοῦ εὐμεγέθους χώρου στά δυτικά–, γεγονός πού ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τόν ἀνόργανο τρόπο συνδέσεως τῶν δύο τμημάτων. Ἡ ἀπουσία κατακόρυφων ἀρμῶν στά σημεῖα ἐνώσεως ὀφείλεται σέ παράγοντες, ὅπως ἡ ἐπιμελημένη κατασκευή, ἡ καλή ἐμπλοκή παλαιῶν καί νέων λίθων κατά τήν δόμηση καί τό εἶδος τῆς στεγάσεως. Ἡ σχετική διαφορά στόν τρόπο δομῆς μεταξύ ἀφ' ἑνός τῆς ἀνατολικῆς καί ἀφ' ἑτέρου τῆς βόρειας καί τῆς νότιας πλευρᾶς δέν ὀφείλεται σέ διαφορετικές οἰκοδομικές φάσεις, ἀλλά μᾶλλον στήν προσπάθεια νά διαφοροποιηθεῖ καί νά τονισθεῖ ἡ ἀνατολική ὄψη τοῦ ναοῦ. Πάντως δέν ἀποκλείονται καί ἐπισκευές στίς ἐξωτερικές ἐπιφάνειες τῶν τοίχων.

Τυπολογία

Τό μνημεῖο ἀνήκει στούς ναούς σταυρεπίστεγου τύπου καί μάλιστα στήν ἀπλούστερη κατηγορία αὐτῶν, τήν Α1 τῆς κατατάξεως τοῦ Ἀ. Ὁρλάνδου. Παρουσιάζει τετράπλευρη κάτοψη μέ ἀπόκλιση ἀπό τό ὀρθογώνιο, στήν ὁποία οὐδόλως σημειώνεται ἡ ὑπαρξή τῆς ἐγκάρσιας καμάρας, διότι οἱ μακρεῖς τοῖχοι τοῦ ναοῦ συνεχίζονται ἰσοπαχεῖς καί ἀδιάσπαστοι σέ ὅλο τό μήκος τους¹².

Ὁ ἀρχικός ναός ἔχει μέσες ἐσωτερικές διαστάσεις 3,20 (πλάτος) × 2,95 μ. (μήκος) καί ἐμβαδόν 9,44 τ.μ. Πρόκειται γιά ἓναν ἀπό τοὺς μικρότερους γνωστούς σταυρεπίστεγους ναούς. Σέ ἐσωτερικό ἐμβαδόν μικρότεροι εἶναι, γνωστοί τουλάχιστον, ἡ Ἁγία Κυριακή Πηδήματος Μεσσηνίας (2,12 × 4,32 = 9,16 τ.μ., τοῦ 14ου αἰ.), ὁ Ἅγιος Γεώργιος στό Σατεργλῆ Σαλαμίνας (2,30 × 2,95 = 6,79 τ.μ., μεταβυζαντ.), ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Νηστευτής στόν Ἀσπρόπυργο Ἀττικῆς (2,20 × 3,70 = 8,14 τ.μ., μεταβυζαντ.), ὁ Ἅγιος Νικόλαος στά Καλλιανέικα Μεσσηνίας (2,05 × 3,10 = 6,36 τ.μ., μεταβυζαντ.) καί ὁ Ἀι-Παννάκης στόν Κάμπο Ἀβίας τῆς Μεσσηνιακῆς Μάνης (2,35 × 2,25 = 5,29 τ.μ., τό α' στρώμα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 13ου αἰ.)¹³.

Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἶναι τρίπλευρη ἐξωτερικῶς καί ἀρκετά μεγάλη, καταλαμβάνοντας 0,64 μ. τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ.

Ἐνῶ σέ ὅλους τοὺς σταυρεπίστεγους ναούς ἡ ἐγκάρσια καμάρα εἶναι τοποθετημένη πλησιέστερα πρὸς τό Ἱερό παρὰ πρὸς τήν εἴσοδο, στό ἐξεταζόμενο μνημεῖο εἶναι τοποθετημένη σέ ἐπαφή πρὸς τήν δυτική πλευρά. Ἐχει ἐσωτερικό πλάτος 2 μ. καί διήκει καθ' ὅλο τό πλάτος τοῦ ναοῦ¹⁴.

Οἱ βασικές ἀναλογικές σχέσεις στήν κάτοψη καί τήν τομή τοῦ ναοῦ εἶναι ἡ σχέση $\alpha = \text{ἐσωτερικό μήκος} / \text{ἐσωτερικό πλάτος} = 2,99 / 3,20 = 0,922$, ἡ σχέση $\beta = \text{ἐσωτερικό πλάτος} / \text{ἐγκάρσια καμάρα} / \text{ἐσωτερικό μήκος ναοῦ} =$

11. Χ. Μπούρας, Ρεχίτσα, *Πελοποννησιακά Ε'* (1962), σ. 286.

12. Πά τοὺς σταυρεπίστεγους ναούς βλ. Πασαλῆ, ὁ.π., σ. 407, σημ. 11, σ. 408, σημ. 13, ὅπου καί βιβλιογραφία. Η.-Μ. Küpper, *Der Bautypus der griechischen Dachtranseptkirche*, I-II, Ἄμστερνταμ 1990. Πά τήν ἄνιση καί περιέργη γεωγραφική ἐξάπλωσή τους, ἡ ὁποία δέν ἔχει ἐρμηνευθεῖ, καθὼς καί γιά σταυρεπίστεγους καί τρουλοκαμάρους ναούς στίς Κυκλάδες, βλ. Γ. Δημητροκάλλης, Τυπολογική καί μορφολογική θεώρηση τῆς μεταβυζαντινῆς ναοδομίας τῶν Κυκλάδων, *Ἐκκλησιές* 4, 1993, σ. 197-198.

13. Γ. Δημητροκάλλης, Ὁ σταυρεπίστεγος ναός τοῦ Προδρόμου

στήν Τσοῦκα Μαντουδίου, *ΑΕΜ ΚΕ'* (1983), σ. 274, σημ. 10. Ὁ ἴδιος, *Ἀγνωστοί βυζαντινοὶ ναοὶ Ἱερᾶς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Β', Ἀθήναι 1998, σ. 311, 314 καί σημ. 5-9, ὅπου καί βιβλιογραφία.

14. Πρὸβλ. τόν κοντινὸ σταυρεπίστεγο ναὸ τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στόν Κλεινοβὸ Καλαμπάκας, ὅπου τό μήκος τῆς ἐγκάρσιας καμάρας εἶναι κατὰ 0,60 μ. μικρότερο ἀπὸ τό πλάτος τοῦ ναοῦ. Ἐκεῖ ὁ μὴ φέρων τοῖχος τῶν τυμπάνων τῆς ἐγκάρσιας καμάρας ἔχει πάχος μικρότερο ἀπὸ τῶν μακρῶν τοίχων, οἱ ὁποῖοι φέρουν τίς ὠθήσεις τῶν ἡμικυλίνδρων, βλ. Πασαλῆ, ὁ.π., σ. 413 καί σημ. 33-36.

$2/2,95 = 0,68$ και η σχέση $\gamma = \text{Ύψος ἐγκάρσιας καμάρας} / \text{Ύψος κατά μήκος καμάρας} = 5,45/4,03 = 1,35$.

Ἡ ἀναλογική σχέση α στους μονόκλιτους σταυρεπίστεγους ναούς γενικῶς κυμαίνεται ἀπὸ 1,40 ἕως 3,05. Κατὰ τὸν 13ο καὶ τὸν 14ο αἰῶνα συνήθως εἶναι γύρω στὸ 2, ἐνῶ στὴν Εὐβοία μεταξὺ 1,75 καὶ 1,95 μέ μέσον ὄρο 1,83, μέ ἐξαίρεση τὸν ναὸ τοῦ Προδρόμου στὴν Τσοῦκα Μαντουδίου (1,46) καὶ τὸν Ἅγιο Νικόλαο Ριτζάνων στὸν Ὁξύλιθο, τοῦ 13ου αἰῶνα (1,44)¹⁵. Πεπλατυσμένος εἶναι καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἁγίας Τριάδας Μολυβδοσκεπάστου στὴν Ἠπειρο, μέ ἀναλογία $\alpha = 1,40$ ¹⁶. Σέ ὅλους τοὺς πολὺ μικροῦ μεγέθους σταυρεπίστεγους ναοὺς ἡ ἀναλογική σχέση α τείνει πρὸς τὴν μονάδα:

Ναὸς Θεοφανίων Κάστρου Γερακίου (βυζαντ.): 1,35.

Ταξιάρχης Κάστρου Γερακίου (βυζαντ.): 1,43¹⁷.

Ἅγιος Νικόλαος στὰ Καλλιανέικα Μεσσηνίας: 1,51.

Ἅγιος Γεώργιος Σατερλῆ Σαλαμίνας: 1,18.

Ἀι-Παννάκης Κάμπου Ἀβίας Μεσσηνίας: 0,96¹⁸.

Στὸ ἐξεταζόμενο μνημεῖο ἡ ἀναλογική σχέση α τοῦ μήκους πρὸς τὸ πλάτος εἶναι ἡ πῖο ὑψηλή. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι οἱ Ταξιάρχες στὸ Ἐλάφι εἶναι ὁ πῖο πεπλατυσμένος ἀπὸ τοὺς ἤδη δημοσιευμένους σταυρεπίστεγους ναοὺς. Ἡ ἀναλογική σχέση β στους σταυρεπίστεγους ναοὺς τῆς Εὐβοίας κυμαίνεται μεταξὺ 0,23 καὶ 0,29 μέ μέσον ὄρο 0,265. Στὴν Ἁγία Τριάδα Κρανιδίου, τοῦ 1244, εἶναι 0,39, στους Ἅγίους Θεοδώρους Γερακίου 0,41, στὸν Ταξιάρχη Γερακίου 0,38 καὶ στὸν Ἅγιο Ἀθανάσιο Οὐζντίνας στὴν Ἠπειρο 0,52¹⁹. Στὸ ἐξεταζόμενο μνημεῖο ἡ ἀναλογική σχέση β τοῦ πλάτους τῆς ἐγκάρσιας καμάρας πρὸς τὸ ἐσωτερικὸ μήκος τοῦ ναοῦ 0,68 εἶναι ἡ

ὑψηλότερη ἀπὸ τίς ἀντίστοιχες τῶν ἤδη δημοσιευμένων σταυρεπίστεγων ναῶν.

Ἡ ἀναλογική σχέση $\gamma = 1,35$ τοῦ ὕψους τῆς ἐγκάρσιας πρὸς τὸ ὕψος τῆς κατά μήκος καμάρας βρίσκεται στὰ πλαίσια τοῦ μέσου ὄρου²⁰.

Σταυρεπίστεγος καὶ συγχρόνως τρουλοκάμαρος ναὸς εἶναι καὶ ὁ ναὸς τῆς Κάτω Παναγίας στὴν Ἄρτα (βυζαντ.) μέ τὴν τρουλοκαμάρα ὅμως τοποθετημένη ἀπὸ Β. πρὸς Ν.²¹. Ἀπλῶς τρουλοκάμαροι μέ τὴν τρουλοκαμάρα τοποθετημένη ἀπὸ Α. πρὸς Δ., ὅπως καὶ οἱ Ταξιάρχες στὸ Ἐλάφι, ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι ναοί. Τρίκλιτοι: ἡ Μεγάλη Παναγία στὴν Παραμυθιά Θεσπρωτίας (δεύτερο μισὸ 13ου αἰ.)²² καὶ ἡ Ἐπισκοπή Σκύρου στὴν μεταγενέστερη μορφή της²³. Τοῦ τύπου τοῦ ἐλεύθερου σταυροῦ: τὸ παρεκκλήσιο τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν μονὴ Σαγματᾶ Βοιωτίας (μεταβυζαντ.)²⁴, ὁ Ἀι-Λέος στὸ Μπρίκι Μάνης (11ου αἰ.)²⁵, ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ στὸ Πάνιο ὄρος Ἀττικῆς (μεταβυζαντ.)²⁶, ἡ Καθολικὴ Ἀφάντου Ρόδου (17ου αἰ.)²⁷ καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος (Σατρί Τσελεμπί Μεσσιζίδ) Ρόδου (μεταβυζαντ.)²⁸. Μονόκλιτος σταυροειδὴς ἐγγεγραμμένος: τὸ καθολικὸ τῆς μονῆς Ἁγίας (Ζωοδόχου Πηγῆς) στὸ Μπατσὶ Ἀνδρου (μᾶλλον μεταβυζαντ.)²⁹. Δίχως τυπολογικὴ ἔνταξη: ὁ Μιχαήλ Ἀρχάγγελος στὸν Ἀστροτάγιο Τεμένους Κρήτης³⁰ καὶ ὁ Ταξιάρχης στὸ Πολύγωνο Ἀττικῆς σέ δεύτερη φάση³¹.

Κατατάσσοντας τυπολογικὰ τοὺς σταυρεπίστεγους ναοὺς στίς τρεῖς ὑποδιαίρεσεις Α1, Α2 καὶ Α3 τῶν μονόχωρων δρομικῶν, πού διέκρινε ὁ Ἀ. Ὁρλάνδος ἀναλόγως μέ τὴν ὑπαρξὴ ἢ μὴ τῶν ἐσωτερικῶν ἀψιδωμάτων

15. G. Dimitrakallitis, L'origine delle chiese dal Tetto Cruciforme, *Paladio* XVI (1966), σ. 26. Γ. Δημητροκάλλης, Ἡ καταγωγὴ τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν, *Χαριστήριον εἰς Ἀ.Κ. Ὁρλάνδον*, Β', 1966, σ. 202-203. Ὁ ἴδιος, Ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς τοῦ Προδρόμου στὴν Τσοῦκα Μαντουδίου, ὁ.π., σ. 274, σημ. 12.

16. D.M. Nicol, The Churches of Molyvdoskepastos, *B&O* 48 (1953), σχέδ. 9.

17. Δημητροκάλλης, Ὁ σταυρεπίστεγος ναὸς τοῦ Προδρόμου στὴν Τσοῦκα Μαντουδίου, ὁ.π., σ. 274, σημ. 12.

18. Küpper, ὁ.π. (ὑπόσημ. 12).

19. Δημητροκάλλης, ὁ.π., σ. 274, σημ. 13.

20. Δημητροκάλλης, Ἡ καταγωγὴ τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν, ὁ.π. (ὑπόσημ. 15), σ. 205-206.

21. Ἀ. Ὁρλάνδος, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀρτης. Ἡ Μονὴ τῆς Κάτω Παναγίας, *ABME* Β' (1936), σ. 70-87 καὶ ἰδιαίτερος σ. 73, εἰκ. 4.

22. Ἀ. Πασαλῆ, Ἡ Μεγάλη Παναγία στὴν Παραμυθιά Θεσπρωτίας, *ΔΧΑΕ* ΙΘ' (1996-1997), σ. 369-394.

23. Χ. Μπούρας, Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ ναοῦ τῆς Ἐπισκοπῆς Σκύρου, *ΔΧΑΕ* Β' (1960-1961), σ. 68-70.

24. Ἀ. Ὁρλάνδος, Ἡ ἐν Βοιωτίᾳ Μονὴ τοῦ Σαγματᾶ, *ABME* Ζ' (1951), σ. 106-110.

25. Ν. Δρανδάκης, Ὁ ναὸς τοῦ Ἀι-Λέου εἰς τὴν Μάνην, *ΔΧΑΕ* ΣΤ' (1970-1972), σ. 146-148 καὶ ἰδιαίτερος σ. 147 (σχέδ. 1), 148 (σχέδ. 2), 149 (σχέδ. 3) καὶ πίν. 43.

26. Ἀ. Τζάκου, Ἡ Ζωοδόχος Πηγὴ στὸ Πάνιο ὄρος Ἀττικῆς, *Ἐκκλησιές* 1, 1979, σ. 209-215.

27. Ἀ. Ὁρλάνδος, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου, *ABME* ΣΤ' (1948), σ. 25, εἰκ. 20, σ. 89.

28. Ὁ.π., σ. 89, 97, εἰκ. 82, σ. 98, εἰκ. 84.

29. Ν. Δρανδάκης, Μεσαιωνικὰ Κυκλάδων, *ΑΔ* 18 (1963), Χρονικά, σ. 306, 308. Γ. Δημητροκάλλης, Τυπολογικὴ καὶ μορφολογικὴ θεώρηση τῆς μεταβυζαντινῆς ναοδομίας τῶν Κυκλάδων, *Ἐκκλησιές* 4, 1993, σ. 195, σημ. 93, σ. 198 καὶ σημ. 122.

30. G. Gerola, *Monumenti veneti nell'isola di Creta*, 2, Βενετία 1908, εἰκ. 178.

31. Ἀ. Ὁρλάνδος, Μεσαιωνικὰ μνημεῖα τῆς πεδιάδος τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῶν κλιτύων τοῦ Ὑμηττοῦ, Πεντελικοῦ, Πάρνηθος καὶ Αἰγάλεω, *EMME* 3, 1933, σ. 132, εἰκ. 169.

καί τόν ἀριθμό τους³², καί στίς τέσσαρες ὑποδιαίρεσεις πού προσέθεσε ὁ καθηγητής Π. Βοκοτόπουλος, Α4 (ἀναλόγως τῆς ἐνίσχυσης τῆς κατά μήκος καμάρας μέ σφενδόνια), Α5 (ἀναλόγως τῆς ὑπάρξεως χορῶν πού ἐξέχουν στό τύμπανο τῆς ἐγκάρσιας καμάρας) καί Α7 (ἀναλόγως τῆς ὑπάρξεως τρουλίσκου πού στέφει τήν ἐγκάρσια καμάρα)³³, θά μπορούσαμε, μέ τήν παρούσα δημοσίευση, νά προσθέσουμε μία ἀκόμη ὑποδιαίρεση, τήν Α8, στήν ὁποία τρουλοκαμάρα ἀπό Α. πρὸς Δ. στέφει τήν ἐγκάρσια καμάρα. Ἐξάλλου, στίς τέσσερις κατηγορίες ναῶν, στίς ὁποῖες κατά τόν Ἄ. Ὁρλάνδο ἐφαρμόζεται ἡ τρουλοκαμάρα ὡς παραλλαγή τρούλου³⁴, μέ τούς Ταξίαρχες στό Ἐλάφι προστίθεται καί πέμπτη κατηγορία ἐφαρμογῆς τῆς τρουλοκαμάρας σέ ναοὺς μονόκλιτους σταυρεπίστεγους Α1.

Μορφολογία

Τήν σημερινή μορφή τοῦ ναοῦ συνθέτουν δύο συνεχόμενοι ὄγκοι, τοῦ ἀρχικοῦ κτίσματος καί τῆς μεταγενέστερης προσθήκης στά δυτικά (Εἰκ. 8 καί 9). Ὁ ἀρχικός ναός διατηρεῖται ἀνέπαφος. Ἡ κομψότητα καί οἱ ραδινές ἀναλογίες του ὁμως, πού τονίζουν τόν καθ' ὕψος ἄξονά του, παραβλάπτονται μέ τήν ἐπέμβαση πού ἔγινε γιά λόγους καθαρῶς λειτουργικούς. Ἡ προσθήκη τοῦ ὀγκώδους κτιρίου, ἡ ὁποία τονίζει τόν ὀριζόντιο ἄξονα, ἀλλοίωσε τήν ἀρχική μορφή τοῦ μνημείου, κατέστρεψε τήν δυτική ὄψη του καί μείωσε τήν αὐθεντικότητά του. Οἱ ὑψηλές ἀναλογίες τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ καί ἡ πολυπλοκότητα τῆς θολοδομίας προσδίδουν στό ἐσωτερικό ἀνάταση καί πλαστικότητα. Τά μέσα τῆς διαπλάσεως τοῦ ἐσωτερικοῦ εἶναι οἱ θόλοι, τά τόξα καί ἡ τρουλοκαμάρα. Αὐτά συντίθενται σέ ἰσορροπημένο σύμπλεγμα, τό ὁποῖο συνδυάζεται μέ τό πολύ μικρό μέγεθος τοῦ ναυδρίου καί δημιουργεῖ ἐνδιαφέρουσα πλαστική σύνθεση μέ πλούσιες ὀπτικές ἐντυπώσεις. Τόν ἐσωτερικό διάκοσμο διέπει ἀπλότητα. Τά μορφολογικά στοιχεῖα εἶναι περιορισμένα. Δυστυχῶς σήμερα δέν ἔχουμε ὀλοκληρωμένη εἰκόνα γιά τόν τοιχογραφικό διάκοσμο, διότι ἡ καταστροφή εἶναι ἀρκετά προχωρημένη. Ἡ διάρθρωση τοῦ ἐσωτερικοῦ ὑποδηλώνεται μέ σαφήνεια στίς

ὄψεις. Ἐξωτερικῶς ὁ ναός χαρακτηρίζεται ἀπό τήν ὁμαλή κλιμάκωση τῶν ὀγκων του. Ἡ διάσπαση τῆς στεγάσεως σέ πολλά διαδοχικά ἐπίπεδα ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τήν πλαστικότητα καί τήν ἐλαφρότητα τῆς μορφῆς τοῦ κτιρίου καί τήν γραφικότητα τοῦ συνόλου.

Ἡ τρίπλευρη κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος εἶναι ἐξωτερικῶς σχεδόν ἀδιάθροωτη, μέ στοιχείο ποικιλίας ἓνα τυφλό τοξωτό ἀψίδωμα πού εἰσέχει κατά 0,05 μ. Ἀρχίζει ἀπό ὕψος 0,80 μ. ἀπό τό ἔδαφος καί ἔχει ὕψος 1,35 μ. Τό τύμπανο τοῦ ἀψιδώματος διατρύπεται ἀπό φωτοσχημῇ, πλάτους 0,20 μ., πού στενεύει ἀκόμη περισσότερο πρὸς τό ἐσωτερικό τοῦ ναοῦ. Τά ὑπόλοιπα φωτιστικά ἀνοίγματα διευρύνονται πρὸς τά μέσα. Ἐνα ἀκόμη μορφολογικό στοιχείο ἀποτελεῖ τό ἀπλό, λίθινο, λοξόμητο γέισο κάτω ἀπό τήν στέγη τῆς κόγχης. Ἡ διαδεδομένη συνήθεια τῆς ἰδιαίτερης ἐπιμέλειας στήν ἐμφάνιση τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ ἐκφράζεται ἐδῶ ὄχι μέ ἰδιαίτερα μορφολογικά στοιχεῖα, ἀλλά μέ τό ἴδιο τό οἰκοδομικό ὕλικό. Τά γείσα κάτω ἀπό τήν στέγη τῆς ἐγκάρσιας καμάρας καί τῆς τρουλοκαμάρας διαμορφώνονται ἀπό πλίνθινες ὀδοντωτές ταινίες σέ ἐκφορική διάταξη, πού καμπυλώνονται παρακολουθώντας τά τόξα μετώπου τῶν θόλων, κάμπτονται ὀριζοντίως στίς γωνίες τῶν ὀψεων καί ἀκολουθοῦν τήν ὀριζόντια διάταξη τῆς στέγης στίς πλαινές πλευρές.

Οἱ ὀψεις εἶναι σχετικῶς ἐπιμελημένες. Οἱ τοξωτές φωτοσχισμές πού ἀνοίγονται στοὺς ἄξονες τῶν τυμπάνων τῆς ἐγκάρσιας καμάρας καί τῆς τρουλοκαμάρας περιβάλλονται ἀπό τοξωτά ἀψιδώματα κατασκευασμένα ἀπό πλίνθινες ὀδοντωτές ταινίες³⁵ στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τήν ἐξωτερική παρειά τῆς τοιχοποιίας γιά λόγους στατικούς, ἀλλά κυρίως αἰσθητικούς. Ἐτσι τό σύμπλεγμα φωτοσχημῇ-ἀψίδωμα, πού βρίζεται κάτω ἀπό τό καμπύλο ὀδοντωτό γέισο, ἐγγράφεται ἁρμονικά μέσα στήν ἀμβλεία γωνία πού σχηματίζεται κάτω ἀπό τήν στέγη. Ἡ διακοσμητική διάθεση, λοιπόν, ἐκδηλώνεται μέ τήν χρησιμοποίηση κεραμοπλαστικοῦ διακόσμου σέ διακεκρωμένες θέσεις μέ πρόθεση νά τονισθοῦν κάποιες γραμμές πού θά συμβάλλουν στήν ἀρχιτεκτονική διάρθρωση τῶν ὀψεων.

Τά παράθυρα στήν βόρεια καί στήν νότια πλευρά, κάτω χαμηλά, παραμένουν ἀπλά, ἀδιακόσμητα, μέ εὐθύ-

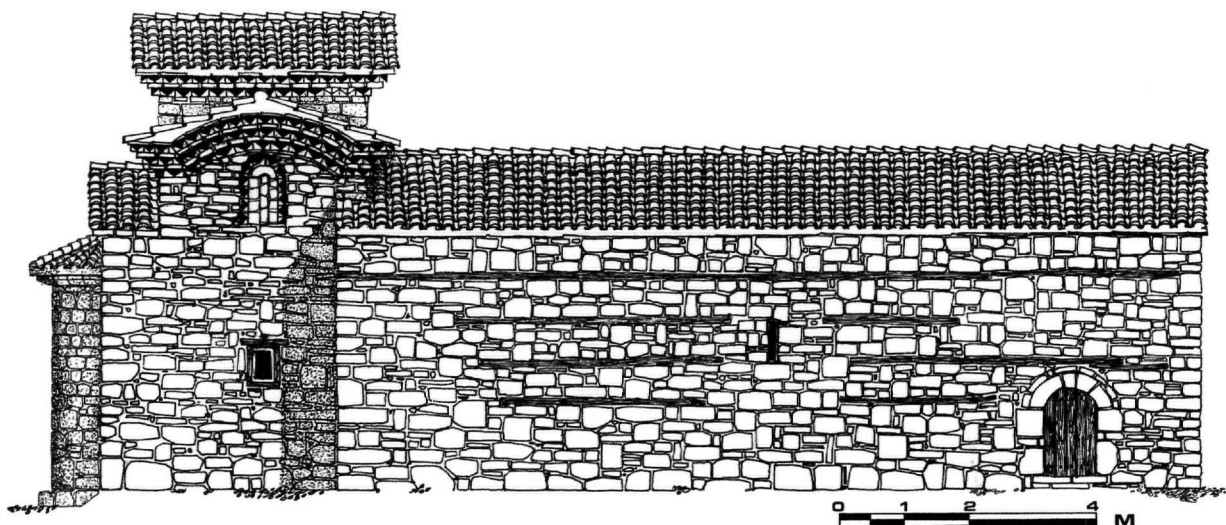
32. Ἄ. Ὁρλάνδος, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, *ABME A'* (1935), σ. 42-46.

33. Π. Βοκοτόπουλος, Ὁ ναός τοῦ Ἀγίου Μηνῆ στο Μονοδένδρι Ζαγορίου, *Ἐκκλησιές* 1, 1979, σ. 117 καί σημ. 22-25.

34. Ὁρλάνδος, ὁ.π. (ὑπόσημ. 32), σ. 50-51.

35. Πά ὀδοντωτές ταινίες γενικῶς βλ. G. Millet, *L'école grecque dans*

l'architecture byzantine, Παρίσι 1916, σ. 146-174, 184-189, 264-265, 268-279. H. Megaw, *The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches*, *BSA* 32 (1931-32), σ. 90-130. Π. Βοκοτόπουλος, Περὶ τὴν χρονολόγησιν τοῦ ἐν Κερκύρα ναοῦ τῶν Ἀγίων Ἰάσονος καί Σωσιπάτρου, *ΔΧΑΕ Ε'* (1966-1969), σ. 164.

Εἰκ. 8. Οἱ Ταξιάρχες στό Ἑλάφι Καλαμπάκας. Βόρεια ὄψη.

γραμμα ἀνώφλια. Ἡ διάνοιξή τους εἶναι μεταγενέστερη τῆς κατασκευῆς τοῦ ναοῦ. Σέ αὐτό ὀφείλεται καί ἡ ἀσύμμετρη διάταξή τους σέ σχέση μέ τά ὑπερκείμενα σχισμοειδή στό τύμπανα τῆς ἐγκάρσιας καμάρας.

Κατά κανόνα τό ἐνδιαφέρον τῶν τεχνιτῶν τῆς ἡπειρωτικῆς ἐλλαδικῆς ναοδομίας συγκεντρώνεται κυρίως στήν ἀνατολική ὄψη. Ὁ ἀρχικός μας ναός δέν ἀκολουθεῖ αὐτόν τόν κανόνα. Ἐδῶ οἱ τεχνίτες ἐνδιαφέρονται γιά τήν διάρθρωση καί τῶν ἄλλων ὀψεων. Ἔτσι τό οἰκοδόμημα παραμένει ταπεινό μόνον ἀπό τήν ἄποψη τοῦ μεγέθους. Ἡ πρόθεση νά κατασκευασθεῖ συμφῶνως πρός τά παραδοσιακά πρότυπα εἶναι ἐμφανής. Τά καμπυλωμένα γείσα πού παρακολουθοῦν τά τόξα μετώπου τῶν θόλων εἶναι λύση πού βρίσκεται μορφολογικῶς κοντά στήν βυζαντινὴ παράδοση. Τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τίς πλίνθινες ὀδοντωτές ταινίες, γιά τά τυφλά ἀψιδώματα, γιά τήν διάσπαση τῆς στεγάσεως σέ πολλά διαδοχικά ἐπίπεδα. Ἡ μόρφωση τῶν γείσων καί τῶν τόξων μέ πλίνθινες ὀδοντωτές ταινίες θυμίζει ἀγιορείτικα³⁶ καί κοντινά θεσσαλικά³⁷ πρότυπα. Θά μπορούσαμε νά ποῦμε ὅτι τό μνημεῖο ἀποτελεῖ ἀπλουστευμένη ἀνάμνηση τῶν βυζαντινῶν προτύπων, ὅπου γίνεται προσπάθεια γιά κάποια

μορφολογική ἔξαρση καί ἀνάδειξη μέ βυζαντινά στοιχεῖα, μέ τήν διάθεση ὅμως πενιχρῶν οἰκονομικῶν μέσων. Ἀπό τήν ἄποψη τῆς μορφολογίας ὁ ναός παρουσιάζει ἔντονες ἐπιρροές ἀπό στοιχεῖα τόσο τῆς τοπικῆς ἀρχιτεκτονικῆς παραδόσεως τῆς Πίνδου, ὅσο καί τῆς γειτονικῆς Ἡπείρου³⁸.

Ἡ ἐξωτερική ἐμφάνιση τοῦ νεότερου κτίσματος εἶναι ἀπογοητευτική, διότι πρόκειται γιά ἓνα ἄκοιμφο κτίσμα, σέ ἀντίθεση μέ τόν ἀρχικό ναό πού εἶναι πλούσιος σέ διάπλαση ὀγκων. Ἡ ἀπλουστευμένη τυπολογία του ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νά μὴν ὑπάρχουν πολλές δυνατότητες μορφολογικῆς ποικιλίας. Οἱ ὀψεις εἶναι ἐνιαῖες καί ἀδιάρθρωτες, χωρίς καθόλου διακοσμητική διάθεση. Ποικίλλονται μόνον ἀπό τοὺς ξυλοδέσμους, τίς φωτοσχισμές καί τίς θύρες. Χαρακτηριστικό μορφολογικό στοιχεῖο στήν βόρεια θύρα εἶναι τό τοξωτό, λίθινο ὑπέρθυρο σέ ὑποχώρηση λίγων ἐκατοστῶν ἀπό τήν ἐπιφάνεια τοῦ τοίχου, πού περιβάλλεται ἀπό δεύτερο τόξο ἀπὸ πλακοειδεῖς λίθους στό ἴδιο ἐπίπεδο μέ τήν τοιχοποιία, καθὼς καί οἱ σταθμοὶ ἀπὸ εὐμεγέθεις λίθους χωρίς ἐπικράνα³⁹. Τό δυτικὸ θύρωμα ἔχει λιγότερο πλαστική μορφή, διότι εἶναι ἀπλό, τοξωτό, ἀπὸ δομι-

36. Παρεκκλήσιο Ἁγίας Ζώνης μονῆς Βατοπεδίου, τροῦλοι λιτῆς καθολικοῦ μονῆς Χίλανδαρίου, καθολικό μονῆς Ζωγράφου.

37. Μονές Μεταμορφώσεως καί Ἁγίου Στεφάνου Μετεώρων, Γ. Σωτηρίου, Αἱ μοναὶ τῶν Μετεώρων, *ΕΕΒΣ Θ'* (1932), σ. 394 εἰκ. 12, σ. 401 εἰκ. 18.

38. Τοξωτά πλάισια θυρῶν σέ ὑποχώρηση, γείσο ἀπὸ ἐπάλληλες σειρές ὀδοντωτῶν ταινιῶν κ.ἄ.

39. Πά λίθινα τοξωτά ὑπέρθυρα βλ. Χ. Μπούρας, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ στήν Ἑλλάδα μετὰ τήν Ἀλωση (1453-1821), *ΑΘ 3* (1969), σ. 171.

Εικ. 9. Οί Ταξίαρχες στο Έλαφι Καλαμπάκας. Ανατολική όψη.

κούς λίθους, τελείως ἀκόσμητο. Θύρες με λίθινο ἀκόσμητο τοξωτό πλαίσιο ἐπικρατοῦν στήν Ἡπειρο τόν 17ο αἰώνα, ἐνῶ ἀργότερα, ἀπό τὰ τέλη τοῦ 18ου, κατασκευάζονται κατὰ κανόνα με ὀριζόντιο ἀνώφλι καί τὸ πλαίσιο κοσμεῖται με ἀνάγλυφα⁴⁰.

Τὰ ἀνοίγματα στό σύνολό τους εἶναι ἐξαιρετικά περιορισμένων διαστάσεων καί ἀριθμοῦ, ἐπικρατοῦντων τῶν πλήρων, σέ τρόπο ὥστε ἡ ἐκφραση τῶν ὄγκων τοῦ ναοῦ νά παραμένει μονολιθική⁴¹.

Εἶναι πολύ πιθανόν στήν ἐκλογή τοῦ τύπου τοῦ ναοῦ νά ἔπαιξε σημαντικό ρόλο ἡ τοπική παράδοση⁴² με τήν ἐμμονή στήν οἰκοδόμησι ἐκκλησιῶν συμφώνως με τοὺς παραδοσιακοὺς βυζαντινοὺς τύπους, ἡ οἰκονομική ἀδυναμία τῶν κατοίκων, ὥστε νά ἀνεγερθεῖ μεγαλύτερος ναός, καί ἴσως τὸ ἀπομακρυσμένο τῆς περιοχῆς, χάρις στό ὁποῖο οἱ κάτοικοι ἀπελάμβαναν ὀρισμένων εἰδικῶν προνομίων⁴³. Ὁ ναός, ἐκτός ἀπὸ τὰ ἀπλά ἄλλα ἐνδιαφέροντα μορφολογικά στοιχεῖα του, μᾶς δίνει τήν ἀφορμή νά κάνουμε παρατηρήσεις σχετικές με τόν σπάνιο ἂν ὄχι μο-

ναδικό τύπο τοῦ μονόκλιτου σταυρεπίστεγου καί ἐν ταυτῷ τρουλοκαμάρου ναοῦ στόν ὁποῖο ἀνήκει.

Εἰκονογραφικό πρόγραμμα

Στόν ναό παρατηρεῖται ἀπουσία γλυπτοῦ διακόσμου σέ ἀντίθεση με τόν ζωγραφικό, πού ἀναπτύσσεται στό σύνολο τῶν ἐσωτερικῶν ἐπιφανειῶν τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ. Σήμερα λείψανα τοῦ τοιχογραφικοῦ διακόσμου σώζονται σέ κακή κατάσταση καί καλύπτουν ὀλόκληρο τὸ σύστημα τῶν θόλων, τὰ τόξα, τὰ τύμπανα τῶν τοίχων τῆς τρουλοκαμάρας καί τῆς ἐγκάρσιας καμάρας, καθὼς καί τίς παραστάδες τοῦ τόξου τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Εἶναι διατεταγμένα σέ ἐπάλληλες ὀριζόντιες ζῶνες. Τοιχογραφίες σώζονται ἀκόμη στήν ἐξωτερική πλευρά τοῦ δυτικοῦ τοίχου. Οἱ συνθέσεις προσαρμόζονται με χαρακτηριστικό τρόπο στίς καμπύλες ἐπιφάνειες.

Ἡ ἱστορία ἀκολουθεῖ τὸ τυπικὸ θεματολόγιο με πολυπρόσωπες συνθέσεις, με ζωηρά καί πλούσια θέματα. Ξεχωρίζουν οἱ παραστάσεις τοῦ Παντοκράτορα στόν θόλο τῆς τρουλοκαμάρας (Εἰκ. 10) καί τῆς Πλατυτέρας με τόν Χριστό μπροστά στό στήθος τῆς μέσα σέ μέταλλο στό τεταρτοσφαῖριο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ Βήματος (Εἰκ. 11). Στό τύμπανο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ εἰκονίζονται ὁ Μελισμός καί οἱ συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες (Εἰκ. 12). Διακρίνονται ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιὰ οἱ ἅγιοι Γρηγόριος ὁ Θεολόγος, Βασίλειος, Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος καί Ἀθανάσιος Ἀλεξανδρείας. Οἱ ἱεράρχες, πλὴν τοῦ Βασιλείου, κρατοῦν ἐνεπίγραφα εἰλητάρια. Τὸ κείμενο τοῦ εἰληταρίου τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομου, τὸ ὁποῖο κρατεῖ ὁ ἱεράρχης με διαφορετικὸ τρόπο ἀπὸ τοὺς ἄλλους δύο, ἀναφέρει: *ΚΑΙ ΠΟΙΗCON ΤON MEN APTON / TOYTON TIMION K(AI) AΓION AIMA TOY X(PICTO)Y COY*. Τὰ τῶν εἰληταρίων τῶν ἄλλων ἱεραρχῶν εἶναι δυσανάγνωστα.

Στήν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ καί τῶν συλλειτουργούντων ἱεραρχῶν ἔχουμε τήν παραλλαγή πού χαρακτηρίζεται ἀπὸ τήν θέση στήν ὁποία εἰκονίζεται ὁ εὐχαριστιακός Χριστός, εὐρισκόμενος στὰ χέρια τοῦ ἱεράρχη (Εἰκ. 12). Πράγματι, ὁ ἅγιος Βασίλειος κρατεῖ στήν

40. Βοκοτόπουλος, δ.π. (ὑπόσημ. 33), σ. 118.

41. Πά τίς στενές φωτιστικές σχισμές, οἱ ὁποῖες σπανιότατα ἀπαντοῦν κατὰ τήν βυζαντινὴ περίοδο, εἶναι ὅμως συχνές σέ μνημεῖα τῆς τουρκοκρατίας βλ. Π. Βοκοτόπουλος, *Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καί τὴν Ἡπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος*, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 164.

42. Ὁ μεταβυζαντινὸς σταυρεπίστεγος ναός τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Κλεινοβοῦ εἶναι πολὺ κοντά.

43. Ν. Μοσχοβάκης, *Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ Τουρκοκρατίας*, Ἀθῆναι 1882, σ. 50, ὅπου σχετικές πληροφορίες γιὰ τὴν πολὺπλοκὴ διαδικασία χορηγήσεως ἀδείας ἀνεγέρσεως ναῶν κατὰ τὴν τουρκοκρατία.

άνοικτή άριστερή παλάμη, άνακαθισμένο σέ προτομή, τόν θυόμένο-μελιζόμένο σέ μικροσκοπικές διαστάσεις, ζωντανό, γυμνό, σέ ήλικία παιδιοῦ, μέ κομμένα τά χέρια από τούς βραχίονες καί τά πόδια από τούς μηρούς, καί μέ τό δεξί χέρι τόν λογχίζει⁴⁴. Άκριβώς ίδια άπεικόνιση τοῦ θυομένου-μελιζομένου ὑπάρχει στήν Κόκκινη Παναγιά στήν Κόνιτσα (15ου αἰ.)⁴⁵ καί στόν Άγιο Ίωάννη τόν Θεολόγο τῆς Μαυριώτισσας στήν Καστοριά (1522)⁴⁶. Τήν ίδια παραλλαγή θά συναντήσουμε στήν Όδηγήτρια Άπόλπενας Λευκάδος (1449/50), ὅπου ὁ ἅγιος Βασίλειος κρατεῖ τόν εὐχαριστιακό Χριστό ὡς παιδί γυμνό καί ξαπλωμένο στήν άριστερή παλάμη καί μέ τό δεξί χέρι εὐλογεῖ⁴⁷, καί στό Sarmasikli Ματζούκας (α' μισό 15ου αἰ.) ὅπου ὁ ιεράρχης κρατεῖ τόν Χριστό-βρέφος ἐσπαργανωμένο καί ξαπλωμένο⁴⁸. Χαμηλότερα από τόν μελιζόμένο εἰκονίζεται ὁ δίσκος πού καλύπτεται από τόν ἀστερίσκο. Ἡ μεταγενέστερη διάνοιξη τοῦ παραθύρου καί ἡ ἀπολέπιση τῆς τοιχογραφίας δέν μᾶς ἐπιτρέπουν νά διαπιστώσουμε ἄν ἀπεικονίζοταν ἡ ἁγία Τράπεζα. Στήν ἐνδιαφέρουσα παράσταση τοῦ Μελισμοῦ καί τῶν συλλειτουργούντων ιεραρχῶν θά ἐπισημάνουμε τά ἀκόλουθα:

– Τά παραδείγματα πού διασώθηκαν από τήν παραλλαγή τοῦ εὐχαριστιακοῦ Χριστοῦ στά χέρια τοῦ ιεράρχη εἶναι πολύ λίγα.

– Στίς παραστάσεις τῆς παραλλαγῆς στήν Κόνιτσα καί στήν Άπόλπενα, καθῶς καί στούς μεταβυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Μαυριώτισσας καί τῶν Ταξιαρχῶν, ὁ ιεράρχης πού κρατεῖ στήν παλάμη του τόν εὐχαριστιακό Χριστό εἶναι ὁ ἅγιος Βασίλειος⁴⁹.

– Ἡ ἐξεικόνιση τοῦ Χριστοῦ γυμνοῦ δηλώνει τήν στιγμή τοῦ καθαγιασμοῦ καί τοῦ Μελισμοῦ, ὅταν τά Τίμια Δῶρα εἶναι ἀκάλυπτα συμφώνως πρὸς τό τυπικό τοῦ μυστηρίου τῆς θείας Εὐχαριστίας. Ἡ πράξη τοῦ Μελισμοῦ ἔχει συντελεσθεῖ ἐφ' ὅσον ὁ Χριστός εἰκονίζεται ἤδη διαμελισμένος. Τό σφράγισμά του από τόν ιεράρχη εἶναι δηλωτικό τῆς ἄρσεως καί τοῦ μελισμοῦ τοῦ ἁμνοῦ.

– Στήν παραλλαγή πού ἐξετάζουμε τά λειτουργικά ἀντικείμενα εἰκονίζονται σέ ἐλάχιστες περιπτώσεις. Στήν Άπόλπενα ἐπάνω στήν ἁγία Τράπεζα εἰκονίζεται ὁ δί-

Εἰκ. 10. Οἱ Ταξιαρχες στό Ἑλάφι Καλαμπάκας. Ὁ Παντοκράτορας.

σκος, καλυμμένος από τόν ἀστερίσκο, τό ποτήριο καί δίπλα τό εὐαγγέλιο, ἐνῶ στό Sarmasikli στήν ἁγία Τράπεζα βρίσκεται ὁ δίσκος καί τό ποτήριο. Μέ τήν ἐξεικόνιση τοῦ δίσκου δίπλα στόν εὐχαριστιακό Χριστό δηλώνεται ἡ στιγμή τοῦ καθαγιασμοῦ, μέ τήν μεταβολή τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου σέ σῶμα καί αἷμα τοῦ Χριστοῦ.

– Στίς παραστάσεις στήν Κόκκινη Παναγιά στήν Κόνιτσα, στόν Άγιο Ίωάννη τόν Θεολόγο τῆς Μαυριώτισσας καί στούς Ταξιαρχες στό Ἑλάφι ὁ Χριστός παριστάνεται ὡς νήπιο, ἐνῶ στήν παράσταση στό Sarmasikli Ματζούκας ὡς βρέφος.

44. Πά τήν ἐξεικόνιση τοῦ Χριστοῦ στήν παράσταση τοῦ Μελισμοῦ βλ. Χ. Κωνσταντινίδη, *Ὁ Μελισμός. Οἱ συλλειτουργούντες ιεράρχες μπροστά στήν Ἁγία Τράπεζα μέ τά Τίμια Δῶρα ἢ τόν εὐχαριστιακό Χριστό*, Ἀθήνα 1991. Εἰδικῶς γιά τήν παραλλαγή στήν ὁποία ὁ Χριστός βρίσκεται στά χέρια τοῦ ιεράρχη, βλ. σ. 124-125, 307-316.

45. Ὁ.π., εἰκ. 230-231.

46. Γ. Γούναρης, *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ίωάννου τοῦ Θεολόγου τῆς Μαυριώτισσας στήν Καστοριά*, *Μακεδονικά* 21 (1981), σ. 9-11 καί πίν. 3.

47. Κωνσταντινίδη, ὁ.π., σ. 308.

48. Ὁ.π., εἰκ. 230-231, 233-235.

49. Πά τόν λόγο τῆς προτιμήσεως αὐτῆς βλ. ὁ.π., σ. 314.

Στόν θόλο της τρουλοκαμάρας γύρω από τόν Παντοκράτορα εικονίζονται άγγελικές τάξεις (ουράνιες δυνάμεις). Στίς τέσσερις άκρες εικονίζεται ανά ένας άγγελος ανάμεσα σέ πολυόμματα χερουβείμ⁵⁰ καί έξαπτέρυγα σεραφεείμ⁵¹. Στο άνατολικό τύμπανο τής τρουλοκαμάρας, έκατέρωθεν τής φωτοθυρίδας, εικονίζονται ό άγγελος Κυρίου καί ή Θεοτόκος, πού συνθέτουν τήν παράσταση τοῦ Εὐαγγελισμοῦ, καί χαμηλότερα δύο ιπτάμενοι άγγελοι πού κρατοῦν τόν Χριστό μέσα σέ κυκλική δόξα. Στο δυτικό τύμπανο τής τρουλοκαμάρας εικονίζεται ή Πεντηκοστή.

Στά έσωρράχια τής έγκάρσιας καμάρας εικονίζονται όλόσωμοι τέσσερις προφήτες, ανά δύο σέ κάθε έσωρράχιο (στό βόρειο έσωρράχιο εικονίζονται οί προφητάνακτες Δαβίδ καί Σολομών). Στο βόρειο καί νότιο τύμπανο τής έγκάρσιας καμάρας, έκατέρωθεν τών φωτοθυρίδων, εικονίζονται ανά δύο οί τέσσερις εὐαγγελιστές, καθήμενοι σέ σκαμνιά καί κρατώντας άνοικτά εὐαγγέλια. Στο νότιο τύμπανο, κάτω από τούς δύο εὐαγγελιστές, υπάρχει σχεδόν κατεστραμμένη παράσταση καί άκόμη χαμηλότερα δύο παραστάσεις, εκ τών όποιών ή άριστερή εἶναι άδιάγνωστη καί ή δεξιά εικονίζει τήν Βάπτισή τοῦ Χριστοῦ. Στο βόρειο τύμπανο, κάτω από τούς δύο εὐαγγελιστές, υπάρχει τοιχογραφία σέ κατάσταση προχωρημένης φθοράς καί στήν άμέσως ύποκείμενη σειρά ή Σταύρωση άριστερά καί ό Θρήνος δεξιά.

Στόν δυτικό τοίχο, στό τύμπανο επάνω από τό τόξο, υπάρχουν άδιάγνωστες, λόγω τής φθοράς, τοιχογραφίες. Στο τόξο πού άνοιγεται στόν δυτικό τοίχο, στήν νότια παραστάδα εικονίζεται όλόσωμος, μετωπικός ιεράρχης καί ψηλότερα, στό νότιο έσωρράχιο, μορφές ιπτάμενων άγγέλων πού κατεβαίνουν κλίμακα. Στο κλειδί τοῦ τόξου εικονίζεται μεμονωμένη μετωπική ήμίσωμη μορφή, ή όποία εύλογεί κρατώντας συνεπτυγμένο εἰλητάριο. Στήν βόρεια παραστάδα τοῦ τόξου εικονίζεται όλόσωμος ό άγιος Στέφανος ό διάκονος, κρατώντας θυμιατήρι, τό όποιο έχει τήν μορφή ναοῦ μέ τρεῖς τρούλους (κατζίον) καί ψηλότερα, στό βόρειο έσωρράχιο, μορφές άγγέλων πού ανεβαίνουν κλίμακα, άτενίζοντας πρós τά επάνω. Χαμηλά, σέ μερικά σημεία διασώζεται γραπτός διάκοσμος πού απομυμείται όρθομαρμάρωση. Σποραδικά διακρίνονται οί άνάγλυφοι, γύψινοι, φωτοστέφανοι εικονιζόμενων μορφών, πού κοσμοῦνται μέ έκτυπα φυτικά σχέδια.

Εικ. 11. Οί Ταξίαρχες στό Έλάφι Καλαμπάκας. Ό Χριστός. Λεπτομέρεια από τήν παράσταση τής Πλατυτέρας.

Στόν δυτικό τοίχο τοῦ άρχικοῦ ναοῦ, έξωτερικῶς καί στό δεξιό τμήμα υπάρχουν δύο τοιχογραφίες. Στήν μία εικονίζονται τρεῖς μετωπικές μορφές ιεραρχών πού κρατοῦν μαργαριτοκόσμητα έσταχωμένα εὐαγγέλια. Σήμερα οί μορφές διατηροῦνται μέχρι τούς μηρούς (Εικ. 13). Στήν δεύτερη τοιχογραφία εικονίζεται μεμονωμένη, μετωπική μορφή ιεράρχου, σέ μεγαλύτερο μέγεθος από τίς προηγούμενες, πού διατηρεῖται στήθαία. Οί τοιχογραφίες αὐτές περιβάλλονται από πλατιές ταινίες μέ γραπτή διάκόσμηση από φυλλόμορφα καί άνθινα σχέδια. Έπιγραφικά στοιχεῖα δέν διακρίνονται στό έσωτερικό τοῦ ναοῦ, σχετικά μέ τήν χρονολόγηση τών τοιχογρα-

50. Παριστάνονται ως δύο πύρινοι τροχοί περασμένοι ό ένας μέσα στόν άλλον, πλήρεις όφθαλμών καί μέ τέσσερις πτέρυγες, κατά τό όραμα τοῦ προφήτου Ίεζεκιήλ (Ίεζ. 1, 15).

51. Παριστάνονται μέ έξι πτέρυγες καί στό μέσον νεανικό πρόσωπο ανθρώπου, κατά τό όραμα τοῦ προφήτου Ήσαΐα (Ήσ. 6, 1).

Εἰκ. 12. Οἱ Ταξιάρχες στό Ἐλάφι Καλαμπάκας. Ἡ κόγχη τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Εικ. 13. Οί Ταξίαρχες στό Ἐλάφι Καλαμπάκας. Μορφές ἱεραρχῶν στόν δυτικό τοῖχο (ἐξωτερικῶς) τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ.

φιῶν. Ὅλες σχεδόν οἱ τοιχογραφίες πού σώζονται ἐμφανίζουν ἐκτεταμένες φθορές ἀπό τήν ὑγρασία καί τίς ἀνθρώπινες ἐπεμβάσεις. Εἶναι τοιχογραφίες καλῆς τέχνης καί ἀνάγονται στόν 17ο καί τίς ἀρχές τοῦ 18ου αἰώνα.

Χρονολόγηση

Ἡ ἔλλειψη ἐπιγραφικῶν στοιχείων μᾶς ἀναγκάζει νά προσεγγίσουμε χρονολογικά τό μνημεῖο μέ βάση ἐνδεικτικά στοιχεῖα καί δεδομένα, ὅπως εἶναι οἱ ἱστορικές μαρτυρίες, τά τυπολογικά, μορφολογικά καί κατασκευαστικά στοιχεῖα καί ἡ ζωγραφική.

Κατ' ἀρχήν τό ἐξαιρετικά μικρό μέγεθος τοῦ ναοῦ δέν θά ἦταν δικαιολογημένο ἂν ἡ ἀνέγερσή του ἦταν μεταγενέστερη τῆς συστάσεως τοῦ οἰκισμοῦ. Ἡ πρώτη ἀναφορά τοῦ οἰκισμοῦ, σύμφωνα μέ ἱστορικές μαρτυρίες, εἶναι τοῦ 1613/14⁵². Ἦταν λοιπόν ἐξωκλήσι πού ἀποτε-

λοῦσε ἀπομονωμένο καταφύγιο ἀνθρώπων ἀπό ἄλλες περιοχές (ποιμένων, ὑλοτόμων κτλ.), γύρω ἀπό τό ὁποῖο ἀργότερα ἐγίνε ἡ συγκέντρωση τοῦ συνοικισμοῦ.

Ἡ τυπολογική ἐνταξη τοῦ ναοῦ δέν ἀποτελεῖ ἀσφαλές χρονολογικό κριτήριο, ἀφοῦ πρόκειται γιά τόν μοναδικό, γνωστό τουλάχιστον, τύπο ναοῦ (μονόκλιτο σταυρεπίστεγο-τρουλοκάμαρο), τοῦ ὁποῖου οἱ βασικές ἀναλογίες α καί β εἶναι οἱ ὑψηλότερες ἀπό τίς ἀντίστοιχες τῶν ἤδη δημοσιευμένων σταυρεπίστεγων ναῶν καί μόνον ἡ ἀναλογική σχέση γ βρίσκεται στά πλαίσια τοῦ μέσου ὄρου.

Τά οἰκοδομικά χαρακτηριστικά τοῦ ναοῦ, ὅπως ἡ ἀδεξιότητα στήν χάραξη τῆς κατόψεως, ἡ εὐτελής ποιότητα ἐργασίας στήν λιθοδομή, ἡ χρήση ἀργῶν λίθων, σχε-

52. Κ. Σπανός, Οἱ θεσσαλικοὶ οἰκισμοὶ καί τά ὀνόματα τῶν ἀφιερωτῶν τους στήν πρόθεση 215 τῆς μονῆς τοῦ Βαρλαάμ, 1613/1614-19ος αἰώνας, *Θεσσαλμ* 23 (1993), σ. 84, 98· 24 (1993), σ. 160.

δόν ἀκατέργαστων καί διαφόρων μεγεθῶν, γωνιολίθων μέ περιορισμένη κατεργασία, ἡ χρήση μεγάλης ποσότη-
 τας κονιάματος στους ἄρμους, εἶναι στοιχεῖα πού δεί-
 χνουν ὅτι ἡ οἰκοδομική τεχνική βρίσκεται σέ περίοδο
 παρακμῆς καί μᾶς ὁδηγοῦν νά χρονολογήσουμε τό μνη-
 μεῖο στήν ἐποχή τῆς τουρκοκρατίας. Σέ αὐτό συνηγο-
 ροῦν καί ὁρισμένα ἀκόμη στοιχεῖα, ὅπως τά μικρά
 ἀνοιγμάτα, ὁ ἀνύπαρκτος φωτισμός τοῦ ἐσωτερικοῦ
 χώρου, ἡ κτιστή ἀγία Τράπεζα κ.ἄ. Ὅλα ὅσα προανα-
 φέρθηκαν, καθώς καί ἡ ἱστορική μαρτυρία τῆς ὑπάρξε-
 ως τοῦ οἰκισμοῦ κατά τό 1613/14, τῆς ἰδρύσεως τοῦ
 ὁποίου προηγήθηκε ἡ ἀνέγερση τοῦ ναοῦ, ἄν φυσικά ὁ
 οἰκισμός ἐξ ἀρχῆς κτίσθηκε στή θέση πού βρίσκεται σή-
 μερα (δέν ἔγινε δηλαδή μετακίνησή του ἀπό ἄλλο ση-
 μεῖο), μᾶς ὁδηγοῦν νά τοποθετήσουμε τόν χρόνο κατα-
 σκευῆς τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν στά πρῶτα χρόνια τοῦ
 17ου αἰώνα. Ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, ὁ ἐξεζητημένος καί
 ἐντελῶς ἀσυνήθιστος ἀρχιτεκτονικός τύπος, ἡ πολυ-
 πλοκότητα τῆς θολοδομίας, ὅπως καί ἡ μορφολογική
 διάπλαση τοῦ συνόλου μεταφέρουν κάποιες μακρινές
 μέν ἀλλά ἔντονες ἀναμνήσεις καί ἀποδεικνύουν γνώση
 βυζαντινῶν προτύπων, ὅπως εἶναι ἡ Κάτω Παναγιά
 (σταυρεπίστεγος-τρουλοκάμαρος)⁵³ καί ἡ Μεγάλη Πα-
 ναγιά (τρουλοκάμαρος μέ τήν τρουλοκαμάρα ἀπό τά
 ἀνατολικά πρὸς τά δυτικά) στήν Ἡπειρο⁵⁴. Καταλή-
 γουμε λοιπόν νά δεχθοῦμε τόν ναό ὡς ἓνα δείγμα μετα-
 βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς μέ ἐμμονή στους τύπους τῆς
 βυζαντινῆς παραδόσεως. Ἡ ἐμμονή στήν ἐπιβίωση βυ-
 ζαντινῶν προτύπων ὑπάρχει, ὡς φαίνεται, γιά λόγους
 καθαρά αἰσθητικούς καί μορφολογικούς, ἐφ' ὅσον λό-
 γοι λειτουργικοί θά πρέπει νά ἀποκλεισθοῦν ἐξ αἰτίας
 τοῦ μικροῦ μεγέθους.

Ἡ ἀρχιτεκτονική τοῦ ναυδρίου τῶν Ταξιαρχῶν ἀποκλί-
 νει ἀπό τά καθιερωμένα πρότυπα. Ἡ προτίμηση στόν τύ-
 πο δείχνει τήν προσπάθεια κατασκευῆς ἑνὸς φιλόδοξου
 ἔργου, πρᾶγμα πού ἐπιτυγχάνεται μέ τήν χρήση τοῦ ἀσυ-
 νήστου τύπου καί τῆς πολύπλοκης θολοδομίας. Ἡ ἐπι-
 λογή τοῦ μεγέθους ὁμως δείχνει τήν οἰκονομική, πληθυ-
 σμακή ἀλλά καί κοινωνική κατάσταση τοῦ συννοικισμοῦ.
 Τό μνημεῖο ἀποτελεῖ ἓνα ἀξιοπρόσεκτο ἔργο τῆς ἐποχῆς
 τῆς τουρκοκρατίας, ὅχι τόσο ἀπὸ ἄποψη κλίμακας, ὅσο
 ἀπὸ ἄποψη τυπολογίας καί μορφολογίας. Μέ τήν ἀνέ-

γερσή του ἀποδεικνύονται ἡ ἀνάγκη τῶν κατοίκων αὐ-
 τῆς τῆς ἀπομακρυσμένης ὀρεινῆς περιοχῆς γιά θρησκευ-
 τική ἔκφραση καί ἡ νοσταλγία τοῦ παρελθόντος, ἡ ὁποία
 δηλώνεται μέ τήν ἐφαρμογή τύπων πού προέρχονται
 ἀπὸ αὐτό (τρουλοκαμάρα). Γεννᾶται τό ἐρώτημα πῶς οἱ
 τεχνίτες μᾶς τόσο ἀπομονωμένης περιοχῆς δέχθηκαν
 τήν ἐπίδραση τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς παραδόσε-
 ως καί ἐπέμειναν στήν διατήρηση τῶν βασικῶν παραδο-
 σιακῶν τύπων καί στοιχείων, ἔστω διαφοροποιημένων,
 ὥστε νά ἀνταποκρίνονται στίς λειτουργικῆς ἀνάγκες
 ἀλλά καί στά οἰκονομικά μέσα πού διέθεταν.

Ἡ Ἡπειρος καί ἡ Θεσσαλία εἶναι δύο περιοχές πού
 ἀλληλοεξαρτῶνται καλλιτεχνικῶς. Εἶναι γενικῶς ἀπο-
 δεκτὴ ἡ πολιτισμική, θρησκευτική καί καλλιτεχνική
 ἐνότητα τοῦ χώρου, ἀλλά καί ἡ διαρκὴς ἐπικοινωνία
 τους. Οἱ κάτοικοι τῆς βραχέως Ἡπείρου μετέβαιναν
 στόν θεσσαλικό κάμπο καί οἱ Θεσσαλοὶ ποιμένες μετα-
 κινοῦνταν πρὸς τήν Ἡπειρο καί τήν Ἀκαρνανία. Ἡ
 ἐπικοινωνία γινόταν ἀπὸ τά περάσματα πού ὑπῆρχαν
 στήν κορυφογραμμὴ τῆς Πίνδου. Ἀπὸ τήν ὀρεινὴ πε-
 ριοχὴ τοῦ Ἀσπροποτάμου διέρχονται οἱ ὑποχρεωτικῆς
 διαβάσεις πού ἐνώνουν τήν Θεσσαλία μέ τήν Ἀκαρνα-
 νία, τήν Ἡπειρο, τήν Δυτικὴ Μακεδονία καί τήν Ἰτα-
 λία. Ἀπὸ τίς διαβάσεις αὐτές, οἱ ὁποῖες σημειωτέον
 ὑπάρχουν καί σήμερα γιά πεζοπόρους, γινόταν τό ἐμπό-
 ριο κατά τήν τουρκοκρατία⁵⁵. Ἡ πνευματική καί καλ-
 λιτεχνική σχέση τῆς Θεσσαλίας μέ τήν Ἡπειρο δυνά-
 μωσε μέσῳ τῆς ἐπικοινωνίας. Τά καραβάνια μετέφε-
 ραν, ἐκτός ἀπὸ τά ἀναλώσιμα ἀγαθὰ (γεωργοκτηνο-
 τροφικά προϊόντα), σκεύη τῆς καθημερινῆς ζωῆς καί
 προϊόντα ἐργαστηρίων, ἀλλά καί βιβλία, εἰκόνες καί
 χαλκογραφίες. Ἔτσι οἱ μετακινούμενες ὁμάδες ἀνθρώ-
 πων, οἱ συντεχνίες τῶν μαστόρων καί τὰ μεμονωμένα
 ἄτομα, ἔγιναν φορεῖς τῶν καλλιτεχνικῶν καί αἰσθη-
 τικῶν ἀξιῶν καί τῆς ἀρχιτεκτονικῆς παραδόσεως. Τήν
 ἀνέγερση λοιπόν τοῦ ναοῦ τῶν Ταξιαρχῶν, ἀξιόλογου
 μεταβυζαντινοῦ μνημείου μέ σπάνιο ἀρχιτεκτονικό τύ-
 πο, θά μπορούσαμε νά τήν ἀποδώσουμε σέ τοπικὸ συ-
 νεργεῖο πού κατεῖχε τήν οἰκοδομική τεχνική, τήν τυπο-
 λογία καί τήν μορφολογία τῶν ναῶν τῆς εὐρύτερης πε-
 ριοχῆς, ἐπειδὴ εἶχε σχετικῆς πληροφορίας ἢ εἶχε ἐπισκε-
 φθεῖ καί γνωρίσει τά μεγάλα βυζαντινά μνημεῖα τῆς

53. Βλ. ὑποσημ. 21.

54. Βλ. ὑποσημ. 22.

55. Α. Melan, Οἱ ἐμπορικοὶ δρόμοι στὰ Βαλκάνια κατά τήν Τουρ-

κοκρατία, *Ἡ οἰκονομικὴ δομὴ τῶν βαλκανικῶν χωρῶν (15ος-19ος αἰ.)* (Εἰσαγωγή, ἐπιλογή κειμένων Σπ. Ἀσδραχᾶς), Ἀθήνα 1979, σ. 367-407.

Ἡλείου ἢ ἐνδεχομένως πήρε μέρος στήν ἀνέγερση ἡπειρωτικῶν ναῶν.

Ὁλόκληρος ὁ νομός Τρικάλων καί ἰδιαίτερος τό δυτικό τμήμα του (περιοχή τῆς Πίνδου) εἶναι πλούσιος σέ μεταβυζαντινά μνημεῖα. Ὁ ἐντοπισμός καί ἡ μελέτη μνημείων, σπάνιων τυπολογικά, ἔχει ἰδιαίτερη σημασία γιά τήν ἀρχαιολογική ἐρευνα.

Ἐπίμετρο

Τό Ἐλάφι κατά τήν ἀπογραφή τοῦ 1940 ἀριθμοῦσε 229 κατοίκους, κατά τό 1981 325 καί σήμερα 500, βλαχόφωνους κατά τό μεγαλύτερο μέρος. Τό χωριό παλαιά ὀνομαζόταν Λουζέστι. Ἀναφέρεται ὡς *λεξέστη* στήν σ. 49 τῆς προθέσεως 215 τῆς μονῆς Βαρλαάμ μέ ὁπῶ ἀφιερωτές (1613/14) καί μέ ἑπτὰ ἄλλους μεταγενέστερης ἐποχῆς⁵⁶, ὡς *Χ(ω)ρ(ίον) Λουζέστι* στό φ. 8β τῆς προθέσεως 291 τῆς μονῆς Βαρλαάμ (18ος αἰ.) μέ ἑνδεκα ἀφιερωτές⁵⁷, ὡς *Λουζέστι* στό φ. 5β τοῦ καταστίχου 230 τῆς μονῆς Βαρλαάμ (1758)⁵⁸, ὡς *Λουζήστι* στό φ. 29 τοῦ κώδικα Τρίκκης μέ ἡμερομηνία 29 Σεπτεμβρίου 1820: *καταγραφή ὁσιπitiών τοῦ βιλαετίου Τρίκκης καί Σταγῶν ...1820 Σεπτεμβρίου 29 «Λουζήστι 25»*⁵⁹, ὡς *χορίον λεξέστι* στήν σ. 28 τοῦ χειρόγραφου κώδικα 280 τῆς μονῆς Βαρλαάμ μέ χρονολογία 1827: *1827 : μήνα Ἰουλίον· ἐσπκώθηκεν κλέπτῃς ἕνας ἄνθρωπος / ἀναστάσης μαντζαφλάρας ἀπό χορίον λεξέστι κ(αί) ἔ[καμε] / κακοσύνας πολλάς· κ(αί) μετά : 6 : ἡμέρας ἦλθεν εἰς τήν πα[τρί]δα αὐτοῦ· κ(αί) ἐγάλασεν : 4 : συμπατριῶται*

56. Σπανός, ὁ.π. (ὑπόσημ. 52).

57. Κ. Σπανός, Ἡ ἀνέκδοτη πρόθεση 291 τῆς μονῆς Βαρλαάμ (18ος αἰώνας). Συμβολή στή μελέτη τῶν θεσσαλικῶν τοπωνυμίων καί ὀνομάτων, *Θεσσημ* 17 (1990), σ. 49-76 καί εἰδικῶς 53, 67.

58. Ὁ οἰκισμός ἔχει δική του μερίδα στό κατάστιχο, στήν ὁποία εἶναι γραμμένα χρηματικά ποσά σέ ἄσπρα (1 ἄσπρο=1/20 τοῦ γροσίου), τά *κανονικά* (ἐτήσιες εἰσφορές τῶν οἰκογενειάρχων πρὸς τόν ἐπίσκοπο τῆς περιοχῆς, πού ὑπολογίζονται πρὸς 24 καί ἄλλοτε πρὸς 25 ἄσπρα γιά κάθε οἰκογένεια) καί τά *συναικέσια* (ποσά ἀπό ἄδειες γάμων). Μέ βάση τό ἀναφερόμενο κανονικό τοῦ οἰκισμοῦ 576 ἄσπρα, ὁ ἀριθμός τῶν οἰκογενειῶν προσδιορίζεται μέ τό πηλίκο τῆς διαρέσεως τοῦ ποσοῦ τοῦ κανονικοῦ μέ τό 24 ἢ τό 25. Ἐπομένως ὁ οἰκισμός τό 1758 εἶχε 576:24=24 οἰκογένειες.

Ἀκόμη εἶναι καταχωρημένοι οἱ γάμοι πού τελέστηκαν τό 1758 μόνον μέ τό ὄνομα τοῦ γαμπροῦ, ὅπου φαίνεται καί τό ὕψος τῆς εἰσφορᾶς: πρῶτος γάμος ἄσπρα 135, δεύτερος γάμος ἄσπρα 270. Τέσσερις ἦλθαν σέ πρῶτο γάμο καί ἕνας σέ δεύτερο, βλ. σχετικά Κ. Σπανός, Οἱ οἰκισμοί τῆς ἐπισκοπῆς τῶν Σταγῶν στό κατάστιχο 230 τῆς Μονῆς τοῦ Βαρλαάμ τό 1758, *Θεσσημ* 38 (2000), σ. 273-304 καί εἰδικῶς 291.

*κ(αί) ἔναν παπᾶν Ἰωάννην / καλούμενον· κ(αί) βίον πολύν ἐπῆρεν κ(αί) ἔφινεν κ(αί) μετά : 3 : ἡμέρας κακός ὡς κακόν ἐσκότωσαν αὐτόν*⁶⁰, ὡς *λοξέστη* στό φ. 1β σέ παλαίτυπο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου Σταγιάδων σέ ἐνθύμηση τοῦ 1821: *ετοῦτο χαρτή ηρθε ης τω λοξέη/ στη 1821 αλοναρηον 18*⁶¹. Ὁ Φ. Πουνκεβίλ κάνει λόγο γιά τό γεφύρι τῆς Λουζέστης, πάνω ἀπό τό ὁποῖο διαβαίνουμε τόν ποταμό Χάσια, κύριο κλάδο τοῦ Πηνειοῦ, ὁ ὁποῖος λίγο πιο κάτω μετονομάζεται σέ Σαλέμβρια. Ὁ Χάσιας, πού ὑποψιάζομαι ὅτι εἶναι ὁ Ἴον, ... παρακάτω ἀναφέρει ὅτι καθὼς ἀνεβαίνουμε τήν κοιλάδα τοῦ Ἴονος (πού ἀναφέρει ὁ Στράβων, VII, σ. 327) ἔνα μίλι πρὶν τή γέφυρα τῆς Λουζέστης, συναντᾶμε τό ὁμώνυμο χωριό, ἐνῶ ἔξι μίλια βορειότερα, τόν Κονισκό, τέσσερα μίλια βορειοδυτικά τῇ Λεπενίτσα, τέσσερα μίλια βορειότερα τῇ Βλαχάβα κι ἔξι μίλια βορειοδυτικά τοῦ προηγουμένου τίς πηγές τοῦ ποταμοῦ⁶².

Ὁ Γ. Γεωργιάδης, πού ἐπισκέφθηκε τήν περιοχή στά τέλη τοῦ 19ου αἰώνα, γράφει: *Καί τὰ μὲν ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ Πηνειοῦ κείμενα Βλαχοχωρία εἶνε ἐπὶ μὲν τῆς ἀριστερᾶς ὁχθῆς αὐτοῦ... Πρὸς δὲ τὰ δεξιὰ τοῦ Πηνειοῦ, ἐν ταῖς κοιλάσι τῶν παραποταμιῶν αὐτοῦ κεῖνται τὰ χωρία Βεντίστα, Καλογριανὰ, Μεγδὰν Κερασιά, Γκοντοβάσδα, Κονκλαῖσι, Λοξέστι, Μπουροβίκο, Τσιουραναῖοι ἀποτελοῦντα τὸν δῆμον Κασταναῖας μὲ ὁμώνυμον πρωτεύονσα*⁶³.

Ὁ Δ. Τσοποτός μᾶς πληροφορεῖ ὅτι «...Τὰ ἐν Θεσσαλίᾳ τοιφλίκια τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ κατὰ τό σημεῖωμα τοῦ ἀεμνήστου διδασκάλου τοῦ γένους Φιλητά, ἀνακαταταχθέ-

59. Ν.Κ. Παννούλης, *Κώδικας Τρίκκης*, Ἀθήνα 1980. Περιέχει ἐκκλησιαστικές πράξεις τῆς Μητροπόλεως Τρίκκης ἀπὸ τό 1688 ἕως τό 1857. Τμήμα Χειρογράφων Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης, ἀριθ. 14781 (ἀναφέρεται ὡς κώδικας Μητροπόλεως Λαρίσης).

60. Ν.Α. Βέης, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων. Κατάλογος περιγραφικός τῶν χειρογράφων κωδίκων τῶν ἀποκειμένων εἰς τὰς μονὰς τῶν Μετεώρων, ἐκδιδόμενος ὑπὸ τῶν καταλοίπων Νίκου Α. Βέη. Τὰ χειρόγραφα τῆς μονῆς Βαρλαάμ (ἐπιμ. Δ.Ζ. Σοφιανός), Ἀθήνα 1984, ἔκδ. ΚΕΜΝΕ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, σ. 378. Εὐαγγ. Πουγουλάκη-Ζιώζια, Ἀξιοσημεῖωτα ἱστορικά γεγονότα καί ἄλλα συμβῆναι στήν περιοχή τῶν Τρικάλων κατὰ τήν περίοδο τῆς τουρκοκρατίας, ὅπως μαρτυροῦνται ἀπὸ διάφορες ἐνθυμήσεις, *Τρικαλινὰ* 13 (1993), σ. 234, 254.

61. Πατήρ Ἑλ. Καρακίτσος, Παλαίτυπα καί ἐνθυμήσεις τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τῶν Σταγιάδων Τρικάλων, *Θεσσημ* 29 (1996), σ. 252 καί σημ. 37-39.

62. Φ. Πουνκεβίλ, *Ταξίδι στήν Ἑλλάδα, Μακεδονία, Θεσσαλία* (μτφρ. Ν. Μολφέτα), Ἀθήνα 1995, σ. 230-231.

63. Ν. Γεωργιάδης, *Θεσσαλία*, Λάρισα 1995, σ. 198.

ντα ἐνταῦθα κατὰ Δήμου, εἰσὶ τὰ ἐξῆς: ... Δήμου Καστανέας: Κοκλέοι, Λοζέστι, Μποροβίκον, Τσουραναῖοι»⁶⁴. Ὁ Δήμος Καστανέας, σὸν ὁποῖο ὑπαγόταν τό Λουζέ-

στι ὡς συνοικισμός τῆς κοινότητος Ἀμαράντου, κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ ἀνῆκε διοικητικῶς στήν Ἠπειρο⁶⁵.

Aphroditi A. Pasali

THE CHURCH OF THE TAXIARCHS AT ELAPHI, KALAMBAKA

At the centre of Elaphi, a village in Kastania Aspropotamou, located on the northeast slopes of the foothills of Pindos, west of Kalambaka, at an altitude of 650 m a.s.l., stands the Taxiarchs, a single-aisle, cross-vaulted class A1 church, according to A. Orlandos's classification, with a dome-vault over the transverse vault, orientated E-W. Abutting the west end is a later, sizeable space used as the nave, while the original little church (external dimensions: width 4.75×length 4.25 m, without the bema conch) now constitutes the sanctuary. Attached to the east end is the bema conch, which is semicircular inside and trilateral outside. The small conch of the prothesis is semicircular and inscribed in the thickness of the east wall. There is no conch of a diakonikon. In the west wall of the original church is a wide opening spanned by an arch 2.50 m wide, the keystone of which is 3.70 m above the level of the floor. The opening is now blocked by a wooden iconostasis in which the royal door and the entrance to the prothesis are formed. The conch of the bema has a solid, built sill, in front of which is a free-standing built altar table. The present nave, of mean external dimensions 8.00×12.90 m, is covered by a timber saddle roof supported by columns, the trusses of which are visible inside. The overall height to the apex of the roof is 5.30 m.

The church is entered through two low, arched doorways, the central one in the middle of the west face and a secondary one towards the west end of the north wall. The illumination of the church is minimal; light is admitted through arched slits arrayed at three levels height-wise: in the tympanum of the dome-vault, in the tympanum of the

transverse vault and in the sanctuary conch. In the nave there are three light-slits, one on each outside wall.

The church is built of roughly dressed stones and copious mortar. The masonry of the east front is more careful, constructed of dressed poros laid in courses of uneven height. The cornice of the sanctuary conch is stone and bevelled, the cornice below the roof of the barrel vault is plain and consists of a row of flattish stones, while the cornices of the transverse vault and the dome-vault are formed of brickwork dentil bands in corbelled arrangement, which follow the curvature of the frontal arches of the vaults, curve horizontally at the corners of the fronts and follow the horizontal arrangement of the roof along the north and south sides. The arched light-slits on the axes of the tympana of the transverse vault and the dome-vault are framed by arcades of brickwork dentil bands.

A part of the mural decoration of the original church is preserved in poor condition. The historical evidence, the structural and morphological features, and the painting lead to a date for the building of the church of the Taxiarchs in the early years of the seventeenth century.

The preference for the rare if not unique architectural type of the single-aisle cross-vaulted church with dome-vault can be attributed to the effort made by a local team of masons to build an ambitious work, in which they applied Byzantine models, known from neighbouring Epirus, but with the very limited economic means of the impecunious shepherds and woodcutters of Aspropotamou, a remote region difficult of access.

64. Π. Ἀραβαντινός, *Ιστορία τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ τοῦ Τεπελενλή*, Ἀθήνα 1895 (μέ προσθήκες τοῦ γιου τοῦ Σπυρίδωνα), σ. 604 κ.ἐ. Δ.Κ. Τσοποτός, *Γῆ καί γεωργοί τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν τουρκοκρατία*,

Ἀθήνα 1977, σ. 270.

65. Ἀ. Δήμου, *Τό Νεραῖδοχώρι τῆς Πίνδου*, Ἀθήνα 1978, σ. 7.